

T.C.

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**OSMANLI TOPRAKLARINDA AMERİKA’NIN
MİSYONERLİK FAALİYETLERİ VE ERMENİ
MESELESİNDEKİ TAHAKKÜMÜNÜN ÇOKLU
YANSIMALARINDA EĞİTİM STRATEJİSİNİN ÖNEMİ**

Ahmet SOYLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Habibe TEMİZSU

Bingöl – 2024

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**OSMANLI TOPRAKLARINDA AMERİKA’NIN
MİSYONERLİK FAALİYETLERİ VE ERMENİ
MESELESİNDEKİ TAHAKKÜMÜNÜN ÇOKLU
YANSIMALARINDA EĞİTİM STRATEJİSİNİN ÖNEMİ**

Ahmet SOYLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Habibe TEMİZSU

Bingöl – 2024

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	iv
TEZ ONAY KABUL	v
ÖNSÖZ	vi
ÖZET	viii
ABSTRACT	ix
KISALTMALAR	x
TABLolar	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİLİK VE MİSYONERLİĞİN TARİHSEL SEYRİ VE TÜRK ERMENİ İLİŞKİSİ

1.1. Ermeni Kavramının Etimolojisi ve Tarihi	6
1.2. Kilikya Ermenileri	9
1.3. Türk Ermeni İlişkileri	10
1.3.1. Hun-Ermeni İlişkisi	11
1.3.2. Selçuklu-Ermeni İlişkisi	12
1.3.3. Osmanlı Devleti'nde Milleti Sadıka Olarak Ermeniler	14
1.4. Misyon ve Misyonerliğin Etimolojisi ve Tanımı	16
1.5. Hristiyan Misyonerliğin Gayesi	18
1.6. Misyonerlerin Eğitilmesi	20
1.7. Misyonerliğin Tarihçesi	21
1.8. Misyonerlerin Osmanlı Topraklarına Gelişi ve Faaliyetleri	23

İKİNCİ BÖLÜM

AMERİKA'NIN ANADOLUDA OSMANLI ERMENİLERİNE YÖNELİK MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

2.1. Osmanlı Devleti-Amerika ilişkileri	29
---	----

2.2. Osmanlı-Amerikan Ticari İlişkilerinde Ermeni Rolü.....	31
2.3. Osmanlı-Amerikan İlişkilerinde Konsoloslukların Rolü.....	32
2.4. Amerika ve Osmanlı Ticaretinin Misyonerlikle İlişkisi	34
2.5. Osmanlı Ermenilerin Amerika'ya Göçü.....	35
2.6. Amerikan Board Teşkilatı (Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions)	38
2.6.1. Board Teşkilatının Anadolu'da Oluşturduğu Misyonlar	41
2.6.2. Batı Türkiye Misyonu	41
2.6.3. Merkezi (Orta) Türkiye Misyonu.....	42
2.6.4. Doğu Türkiye Misyonu.....	42
2.7. Amerikan Board Teşkilatının Osmanlı Devleti ve Ermenileri ile ilişkisi	42
2.8. Osmanlı Ermenilerinin Protestanlık Mezhebi ile Tanışmaları	45
2.9. Amerikan Misyonerlerinin Ermenileri Tahakküm Altına Almak İçin Kullandıkları Yöntemler	46
2.9.1. Eğitim Faaliyetleri	50
2.9.2. Amerikan Misyonerlerinin Basın-Yayın Faaliyetleri	55
2.9.3. Amerikan Misyonerlerinin Sağlık Alanlarında Faaliyetleri	56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DA KURULAN ETKİN AMERİKAN MİSYONER KOLEJLERİ VE GENEL İŞLEYİŞİ

3.1. Fırat (Harput) Amerikan Koleji.....	65
3.2. Robert Koleji	68
3.3. Merzifon Amerikan Koleji	72
3.4. Tarsus Amerikan Koleji (Saint Paul Enstitüsü)	74
3.5. Antep Amerikan Koleji (Merkezi Türkiye Koleji).....	76
3.6. Merkezi Türkiye Kız Koleji (Maraş).....	79
3.7. İstanbul Amerikan Kız Koleji	80
SONUÇ	82

KAYNAKÇA	85
EKLER.....	96
ÖZGEÇMİŞ.....	102

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “*Osmanlı Topraklarında Amerika’nın Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Meselesindeki Tahakkümünün Çoklu Yansımalarında Eğitim Stratejisinin Önemi*” başlıklı çalışmanın tüm hazırlık süreçlerinde akademik kaidelere uygun hareket ettiğimi, bilimsel yayın etiğine uygun davrandığımı, yararlandığım tüm kaynakları tez yazım kurallarına uyarak kaynakçada belirttiğimi, akademik gelenek çerçevesinde bilimsel ahlak ve akademik etik kurallarına uyduğumu beyan ederim.

27/05/2024

İMZA

Ahmet SOYLU

TEZ ONAY KABUL

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

229211906 Öğrenci Numaralı [Ahmet SOYLU] tarafından hazırlanan [Osmanlı Topraklarında Amerika'nın Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Meselesindeki Tahakkümünün Çoklu Yansımalarında Eğitim Stratejisinin Önemi] başlıklı bu çalışma, [.../.../2024] tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda [oybirliği/oy çokluğuyla] başarılı bulunarak jürimiz tarafından [Siyaset Bilimi Ve Kamu Yönetimi] Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan : Doç. Dr. Ali Ulvi ÖZBEY İmza:
Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Habibe TEMİZSU İmza:
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Yavuz Selim ÇELOĞLU İmza:

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../ 2024 tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Nebi BUTASIM

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Osmanlı Topraklarında Amerika'nın Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Meselesindeki Tahakkümünün Çoklu Yansımalarında Eğitim Stratejisinin Önemi başlıklı tezimizde Anadolu'da Türk egemenliğinin kurulmasından sonra Ermenilerin emperyalist güçlerin etkisi altında olduğu vurgulanmıştır. Bu noktada, Müslüman Türkler ve Ermeniler bir arada yaşarken, Ermenilerin Batılı misyonerlik faaliyetlerinin odağında olduğuna işaret edilmektedir. Bunun sebepleri arasında, Anadolu'nun Hristiyan dünyası için dini öneme sahip olması ve yeraltı zenginlikleri açısından önemli olması gösterilmektedir. Amerika'nın farklı nedenlerle Anadolu'da nüfuz kazanmaya çalıştığını diğer Batılı ülkelerden daha sonra bağımsızlık kazandığı ve ekonomik kaynaklara ihtiyaç duyduğu, bu nedenle Anadolu'da pay sahibi olma çabasıyla Ermenilere mezhepsel asimilasyon uyguladığı iddia bilinmektedir. Bu bağlamda Amerika misyonerlik faaliyetleri, dini ve kültürel etkileşimler ve Batılı devletlerin emperyalist politikaları, geniş bir perspektifle ve farklı bakış açılarından incelenmesi gereken konular arasındadır.

Bu çalışmada Amerikan misyonerlerinin 19. yüzyılda Anadolu'da faaliyet gösterdiği ve bu faaliyetlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu zayıf durumu ve dini boşlukları hedef aldığı belirtilmektedir. Amerikan Board Misyoner Teşkilatı'nın bu çalışmalarla Ermenileri dini kontrol altına almaya çalıştığı iddia edilmektedir. Misyonerlerin, özellikle eğitim ve sağlık gibi alanlarda Osmanlı Devleti'nin eksikliklerini kullanarak etki alanlarını genişlettikleri ifade edilmektedir. Eğitim faaliyetleri kapsamında, Gregoryen mezhebine bağlı Ermenileri protestanlaştırma amacıyla çeşitli eğitim kurumları açtıkları ve bu kurumlarda çocuklardan yetişkinlere kadar farklı yaş gruplarına yönelik eğitim verdikleri anlatılmaktadır.

Bu çalışma daha önce yapılmış olan tezlerden farklı olarak misyonerlik genelinde özelde Amerikan misyonerlerinin Anadolu üzerinde spesifik olarak Ermenilere yönelik uygulamış oldukları misyonerlik faaliyetlerinin aktarılması hedeflenmiştir. Bu faaliyetleri özellikle azınlıkları dini tahakküm altına almak suretiyle yürüttükleri ve etkin araç olarak eğitim sistemlerini kullanmaları vurgulanmıştır. Anadolu'daki azınlıklara dini ve siyasi tahakküm kurma aracı olarak misyonerliği kullanarak bunu da gerçekleştirmek için yöntem olarak eğitim sistemine vurgusu çalışmamızın özgünlüğünü oluşturmaktadır.

Bu kapsamda tezimizin birinci bölümünde Ermeni kavramı ve tarihçesi, Anadolu topraklarında ilk Türk-Ermeni ilişkileri ele alınmış ayrıca misyon ve misyonerlik kavramlarının

etimolojisi, misyonerliğin tarihsel seyri ve Osmanlı topraklarında vuku bulan ilk misyoner faaliyetleri aktarılmıştır.

İkinci bölümde ise Anadolu üzerinde misyonerlik çalışması yürüten Amerika'nın hedef toplum olarak Ermenileri belirlediği açıklanmış, buradan hareketle Anadolu üzerinde kapsamlı keşif çalışmaları yaptığından akabinde de Ermenilere yönelik uygulanacak misyonerlik yöntemlerini belirlediği detaylıca aktarılmıştır. Daha sonra Amerikan-Ermeni ilişkileri vurgulanmış ayrıca saha da yürütülen dil, basın yayın, sağlık ve eğitim unsurlarının kapsamı ve bu unsurların Ermeniler üzerinde protestanlaştırma yönlü etkisi incelenmiştir.

Nihayet çalışmanın üçüncü bölümünde ise Anadolu üzerinde yaşam süren Ermenilerin Amerikan misyonerleri tarafından uygulanan ve protestanlaştırma çalışmalarında kullandıkları en etkili yöntemlerden biri olan eğitim konusu ele alınmıştır. Eğitimin ayrılıkçı faaliyetler üzerinde oluşturduğu etki, misyonerler tarafından anlaşıldığında Anadolu'nun önem arz eden noktalarına Amerikan tarzı yüksek okul niteliğinde kolejler açılmış, ilerleyen süreçte ise bu kolejlerde dini yönlü müfredata tabi tutularak etki altına alınan Ermeni gençlerin Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirilen ayaklanmalarda etkileri ele alınmıştır.

Bu çalışmanın oluşturulmasında tüm süreçleri kontrol eden ve desteklerini asla esirgemeyen her zaman yardımlarına ihtiyaç duyduğum danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Habibe TEMİZSU'ya teşekkür ederim. Tezin düzenleme aşamasında desteklerine ihtiyaç duyduğum değerli arkadaşım Doç. Dr. Abdurrazak GÜLTEKİN'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Bunun yanında tezi değerlendirip düzeltmelerle katkı sunan değerli jüri üyeleri Doç. Dr. Ali Ulvi ÖZBEY'e ve Dr. Öğretim Üyesi Yavuz Selim ÇELOĞLU'na şükranlarımı sunarım. Çalışmam boyunca manevi desteklerini asla esirgemeyen aileme, çocuklarım Zeynep ve Huzeyfe'ye gönülden teşekkür ederim.

27/05/2024

Ahmet SOYLU

ÖZET

Tezin Başlığı: Osmanlı Topraklarında Amerika'nın Misyonerlik Faaliyetleri Ve Ermeni Meselesindeki Tahakkümünün Çoklu Yansımalarında Eğitim Stratejisinin Önemi

Tezin Yazarı: Ahmet SOYLU

Danışman: Dr. Öğretim Üyesi Habibe TEMİZSU

Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

Bilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

Kabul Tarihi: 27/05/2024

Sayfa Sayısı: XI (ön kısım) + 95 (tez) +7 (ekler)

Anadolu üzerinde Türk egemenlinin tesis edilmesinden sonra hoşgörü politikası çerçevesinde Müslüman Türklerle bir arada yaşayan Ermeniler her dönem emperyalist güçlerin misyonerlik çerçevesinde dini hedefi olmuşlardır. Anadolu'nun Hristiyan dünyası için dini öneme haiz olması; ayrıca Anadolu topraklarının birçok yeraltı zenginliklerini barındırması Batılıların çeşitli yöntemler dâhilinde bölgeye nüfuz etmelerine sebebiyet vermiştir. Kuşkusuz Anadolu üzerinde misyonerlik çalışmaları yürüten en etkin devlet Amerika olmuştur. Batılı emperyalist devletler içerisinde en son bağımsızlık elde eden ve iktisadi anlamda kaynaklara ve ticaret yollarına ihtiyaç duyan Amerika, Anadolu'dan pay elde edebilmek için Ermenilere mezhepsel asimilasyon uygulamıştır.

Amerikan misyonerleri XIX. yüzyılda Amerikan Board misyoner teşkilatına bağlı olarak Anadolu üzerinde çeşitli keşif amaçlı çalışmalar yürütmüşlerdir. Misyonerler bu çalışmalar neticesinde Anadolu Ermenilerini dini tahakküm altına alabilmek için hangi yöntemlere başvurulması gerektiğini saptamışlardır. Dönemin getirdiği ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz koşullar eğitim, sağlık gibi alanlarda boşluklar oluşmasına neden olmuştur. Eğitim alanında geniş çaplı faaliyet yürüten misyonerler, çocuklardan yetişkinlere kadar çeşitli seviyelerde ve alanlarda açılan eğitim kuruluşları sayesinde Gregoryen mezhebine bağlı Ermenileri protestanlaştırmışlardır. Özellikle Anadolu'nun önem arz eden ve Ermenilerin yoğun olarak yaşam sürdürdüğü bölgelere açılan yüksekokul niteliği taşıyan Amerikan kolejlerinde verilen dini ve milli ruhu uyandırıcı müfredatlar, Ermeniler'in ayrılıkçı düşüncelerini perçinleyerek milli bir devlet kurma ve Osmanlı'yı parçalama adına ayaklanmalarını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Misyonerlik, Hristiyanlık, Protestanlık, Eğitim, Ermeni, Amerika, Osmanlı Devleti

ABSTRACT

Title of the Thesis: The Importance of Educational Strategy in the Multiple Reflections of America's Missionary Activities in the Ottoman Territories and Its Domination on the Armenian Issue
Author: Ahmet SOYLU
Supervisor: Dr. Öğretim Üyesi Habibe TEMİZSU
Department: Political Science and Public Administration
Sub-field: Political Science and Public Administration
Date: 27/05/2024
Number of Pages: XI (front part) + 95 (thesis) + 7 (adds)
After the establishment of Turkish sovereignty over Anatolia, Armenians living together with Muslim Turks within the framework of the policy of tolerance have always been the religious target of the imperialist powers as part of their missionary work. Anatolia has religious importance for the Christian world; in addition, the fact that Anatolian lands contain many underground riches caused Westerners to penetrate the region through various methods. Undoubtedly, the most active state carrying out missionary work in Anatolia was America. America, which was the last to gain independence among the Western imperialist states and needed economic resources and trade routes, implemented sectarian assimilation of the Armenians in order to gain a share of Anatolia. In 19th century, American missionaries carried out various exploratory studies in Anatolia as part of the American Board missionary organization. As a result of these studies, the missionaries determined what methods should be used to bring religious domination over the Anatolian Armenians. The negative conditions of the period and the Ottoman Empire caused gaps in areas such as education and health. Missionaries, who carried out extensive activities in the field of education, Protestantized the Armenians of the Gregorian sect, thanks to the educational institutions opened at various levels and fields, from children to adults. Curriculum that arouse the religious and national spirit given in American colleges, which are especially high schools opened to the important regions of Anatolia and where Armenians live densely, reinforced the separatist thoughts of the Armenians and enabled them to revolt in the name of establishing a national state and disintegrating the Ottoman Empire.
Keywords: Missionary, Christianity, Protestantism, Education, Armenian, America, Ottoman Empire

KISALTMALAR

a.g.e.:	Adı Geçen Eser
ABCFM:	Amerikan Board Of Commissioners For Foreign Mission
BFMPC:	Board Of Foreign Missions Of The Presbitlerin Church
Çev:	Çeviren
ed.:	Editör
M.Ö.:	Milattan Önce
s.:	Sayfa
TTK:	Türk Tarih Kurumu
vb.:	Ve Benzeri
vd.:	Ve Diğerleri
W.B.M.:	The Women's Board Of Missions
WFMS:	Women's Foreign Missionary Society
YMCA:	Young Man's Chiristan Association
yy.:	Yüz Yıl

TABLolar

Tablo 1: Board'ın Anadolu topraklarında oluşturduğu (1882-1900) yılları arası misyon istasyonlarında bulunan Protestan Cemaat sayısına ait rakamsal veri. _____	41
Tablo 2: Board'ın Osmanlı topraklarında misyoner, kilise ve eğitim unsurlarına ait (1845-1890) yılları arası rakamsal durum. _____	54
Tablo 3: Board'ın Osmanlı topraklarında misyoner, kilise ve eğitim unsurlarına ait (1852-1881) yılları arası rakamsal durum. _____	54
Tablo 4: Amerikan Board tarafından 1912-1913 tarihleri arası Anadolu'da yürütölen sağık misyonerliğine ait çalışma tablosu řu şekildedir. _____	58
Tablo 5: Misyoner Eğitim Kurumları Müfredatı _____	63
Tablo 6: 1897/1898 eğitim yılında Fırat Kolejinde tüm öğrencilere ait sayısal verileri gösteren tablo řu şekildedir. _____	67
Tablo 7: 1875 tarihinde Robert Kolejinde okutulan dersleri gösteren tablo řu şekildedir. ____	70
Tablo 8: 1890-1891 tarihlerinde Merzifon Kolejinde okutulan dersleri gösteren tablo řu şekildedir. _____	73
Tablo 9: 1912–1913 Öğretim Dönemi Tarsus Amerikan Koleji Öğretim Programını gösteren tablo řu şekildedir. _____	76
Tablo 10: 1880 Öğretim Dönemi Antep Amerikan Kolejinde verilen ders programını gösteren tablo řu şekildedir. _____	78

GİRİŞ

Ermeniler, uzun yıllar boyunca Anadolu¹ toprakları üzerinde farkı milletlerin egemenliği altında yaşam sürmüşler ve bu milletlerden etkilenmişlerdir. Hristiyanlık öncesi Paganizme (tabiata tapma) inanan Ermeniler, Aziz Kirkor önderliğinde Hristiyanlığı benimsemişlerdir. Hiçbir dönemde kurumsal bir yapılanma inşa edemeyen Ermeniler, Hristiyanlığı kendilerince yorumlayarak ulusal bir kilise (Gregoryen Kilisesi) oluşturup, bu kilise etrafında bir arada kalmayı başaramışlar ve en parlak dönemlerini Türk devletleri egemenli altında yaşamışlardır.

V. yüzyıla kadar dayanan Türk-Ermeni ilişkisi 1071 Malazgirt Zaferinden sonra Selçuklu Devletinin dini hoşgörü politikası neticesinde farklı bir boyut kazanmıştır. Tarihsel seyir içerisinde hoşgörü politikasının Osmanlı Devleti tarafından da benimsenmesiyle Ermeniler, Anadolu üzerinde dini ve kültürel olarak önemli ayrıcalıklar elde ederek en müreffeh dönemlerini yaşamışlardır. 600 yıldan daha fazla Osmanlı egemenliği altında yaşam süren Ermeniler günlük dil ve ibadet dilinde çoğu zaman Türkçeyi tercih etmişler ve Osmanlı Devleti tarafından Millet-i Sadıka olarak sıfatlandırılıp, devletin her kademesinde görev üstlenme imkânı elde etmişlerdir.

Batılılar tarafından İncil Ülkesi olarak adlandırılan Anadolu topraklarının Türklerin egemenli altına girmesi neticesinde ilk dönemler Türkleri Anadolu'dan çıkarmak amacıyla düzenlenen Haçlı Seferleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Fransa, İngiltere ve Amerika gibi emperyalist batılı güçlerin bu başarısızlığın Anadolu'da misyonerlik yoluyla aşılabileceği düşüncelerinin de etkisiyle misyonerlerin XVIII ve XIX. yüzyılda sistematik olarak Anadolu topraklarında teşkilatlanma süreçleri başlamıştır. Nitekim içerisinde farklı din ve mezhep gruplarını barındıran Osmanlı Devleti, azınlıklar üzerinden emperyalist ideolojiler yürütülebilecek uygun bir ortam ihtiva etmektedir.

Daha çok Hristiyanlık ile ilişkilendirilen misyonerlik faaliyetleri farklı yöntemler dahilinde topluluklar üzerinde etkili olmuştur. Başlangıçta dini bir unsur olarak ele alınıp zaman içerisinde siyasi ve iktisadi amaçlar doğrultusunda kullanılarak, hedef toplumlar üzerinde ağır tahribatlara sebebiyet vermiştir. Genel olarak askeri, iktisadi ve kültürel unsurlar üzerinde çalışma yürütülerek batı hegemonyası üzerine temellendirilen misyonerlik faaliyetleri, çalışma

¹ Tezimiz boyunca Anadolu ifadesinden kastedilen coğrafi alan, günümüz Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisine giren bölge olarak belirlenmiştir.

yürütülecek bölge ve topluluğa göre kimi zaman sağlıkçı, kimi zaman eğitimci, kimi zaman ise din adamı görünümlü misyonerlerce gerçekleştirilmiştir.

Belirtildiği üzere Anadolu’da uzun dönemler herhangi bir ayrılıkçı ideoloji güdülmezsizin bir arada yaşama arzusu dini, siyasi ve ekonomik çıkarlar neticesinde emperyalist devletler tarafından zaman içerisinde çeşitli yöntemler dahilinde baltalanarak ayrılıkçı faaliyetlerin zemini oluşturulmuştur. Bu bağlamda Ermenilerin Anadolu üzerinde bulunan diğer azınlıklara göre dağınık bir yaşam sürmeleri ve kendi aralarında mezhepsel birliktelikten yoksun bulunmaları emperyalist devletlerin dikkatini çekerek dini, iktisadi ve siyasi çıkarlarına ulaşmak için en rahat şekilde tahakküm altına alınacak hedef toplum olarak Ermeniler seçilmiştir. Bu aşamadan sonra Batılı devletler Anadolu üzerinde yaşam süren Ermenilerin Türklerle bağlarını koparıp kendi ideolojileri doğrultusunda kullanmak amacıyla misyonerlik adı altında türlü yöntemler denemiştir.

Fransa misyonerlik çalışmaları neticesinde Anadolu’da Osmanlı azınlıklarını özellikle de Ermenileri Katolikleştirme, İngiltere ve Amerika ise protestanlaştırma çabası içerisinde olmuştur. Fransa, Anadolu’da misyonerlik çalışmalarına daha önce başlamış olmasına rağmen İngiltere ve Amerika’nın Ortadoğu bölgesinde giderek artan siyasi ve maddi nüfuzu, bölgede Fransız etkisini geride bırakmıştır. Özellikle 1783 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiş olan Amerika’nın dünya çapında siyasi ve ekonomik anlamda yer edinebilmesi amacıyla ihtiyaç duyduğu yer altı kaynakları, pazar arayışı ve Akdeniz ticaret yollarının Osmanlı Devleti idaresinde bulunması, ilk Amerika-Osmanlı ilişkilerinin temelini oluşturmuştur. Amerika’nın emperyalist çıkarlar doğrultusunda Osmanlı’nın Anadolu’da elinde bulundurduğu zengin kaynaklara sahip olma isteği Osmanlı himayesi altında bulunan Anadolu Ermenilerini misyonerlik faaliyetleri neticesinde dini tahakküm altına almada hedef toplum olarak belirlemiştir.

Anadolu toprakları üzerinde en etkin ve kapsamlı misyonerlik faaliyeti yürüten ülke olarak kabul gören Amerika, Hristiyanlığı ve Protestanlığı çeşitli coğrafyalara yayma ideolojisini genel olarak kıtanın en etkin misyoner teşkilatı olan American Board of Commissioners For Foreign Mission (ABCFM)² aracılığı ile yürütmüştür. Board’ın 1818 tarihinde düzenlediği bir toplantıda Levi Parson ve Pliny Fisk isimli iki misyonere Osmanlı azınlıkları üzerinde çalışma yürütmek amacıyla görev verilmiş ve misyonerler 1820 tarihinde

² Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions, kısa olarak “ABCFM” ve “Board” olarak isimlendirilmiştir. Tüm metin boyunca “American Board of Commissioners For Foreign Mission” Board olarak ifade edilecektir.

İzmir limanına gelmişlerdir. Bu misyonerlerin yapmış olduğu ilk çalışmalar ve bölge ile ilgi olarak edinmiş oldukları bilgiler, gelecekte Anadolu’da faaliyetlerde bulunacak misyonerlere rehberlik etmiştir.

Anadolu topraklarını Batı, Merkez ve Doğu misyon bölgeleri olarak üç farklı kısma ayıran Amerikan Board misyonerleri, bu misyon bölgelerinde Ermenileri yakından tanımak ve yürütülecek misyonerlik faaliyetlerinin yöntemlerini belirlemek amacıyla uzun soluklu keşif çalışmaları gerçekleştirmişlerdir. Çalışma yürüttükleri bölgelerde misyonerliğin gerektirdiği gibi kılığa girip kıyafet giyerek, sosyal ve kültürel alanlarda yöre halkı gibi hareket etmişler ve dikkatleri üzerlerine çekmemek için büyük çaba sarf etmişlerdir.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin içiğinde bulunduğu şartlar, ayrıca Ermenilerin devletten uzak bölgelerde yaşam sürmeleri, misyonerlerin sahada etkilerini daha da arttırarak ayrılıkçı faaliyetleri tetiklemiştir. Oluşan boşluktan istifade eden Amerikan misyonerleri Anadolu topraklarında hedef toplum olarak belirlenen Ermenileri dini tahakküm altına alabilmeleri için öncelikle dil, basın-yayın, sağlık ve eğitim alanlarında ihtiyaç duyulan gereksinimleri karşılama yoluna gitmişlerdir.

Bu kapsamda ilk önce Türkçe sözcüklerin yer aldığı Ermenice misyonerler tarafından yalın hale getirilip İncil basımı yapılarak dini olgular üzerinden Ermeni azınlığın milli şuur çerçevesinde ayrılıkçı ideoloji benimsenmesi hedeflenmiştir. Ermenileri protestanlaştıırıp üzerinde tahakküm kurulması halinde Osmanlı’nın sahip olduğu zenginlikleri elde edeceğini çok iyi bilen Amerikan misyonerleri dini ve siyasi propaganda faaliyetinde ihtiyaç duyulan kitap, dergi, gazete broşür vb. materyallerin basımı için Anadolu üzerinde çeşitli noktalara matbaa açmayı da ihmal etmemiştir.

Ayrıca Amerikan misyonerleri tıbbi misyonerlik kapsamında Anadolu’da Ermenilere yönelik sağlık hizmetleri adı altında çalışmalar yürüterek üç misyon bölgesinde de sağlık kuruluşları inşa etmiş, ayrıca şehirlerden uzak bölgelere ise gezici sağlık hizmetleri vasıtasıyla tıbbi yardımlar götürmüşlerdir. Hz. İsa’nın yaratıcının vasıtasıyla hastalıklara deva olması misyonerler tarafından ilke kabul edilerek, bu alanda etkin çalışmalar yürütölmüştür. Aynı zamanda Anadolu’nun ücra köşelerinde hastalıklarına çare arayan Ermenilerin misyonerler vasıtasıyla şifa bulmaları, misyonerlere karşı gönülleri açarak aralarında güçlü bir bağ oluşmasına büyük katkı sağlamıştır.

Tezimizin her aşamasında yaptığımız çalışmalar neticesinde Amerikan misyonerlerinin Anadolu Ermenilerini nüfuz altına alma noktasında en etkili oldukları yöntemin eğitim

kuruluşlarında verilen dini eğitim faaliyetleri olduğu görülmüştür. Nitekim Osmanlı'nın XIX. yüzyılda içerisinde bulunduğu durum eğitim alanlarının ihmal edilmesine sebebiyet vermiştir. Eğitimde bulunan boşluğun Amerikan misyonierlerince doldurulması ayrıca mezhepsel bir birliktelik olmasa da Amerikalı ve Ermenilerin aynı dinin üyeleri olmaları, misyonierlerin amaçlarına kolayca ulaşmalarını sağlamıştır.

Misyonierler faaliyet yürüttükleri bölgelerde yeni tanıştıkları topluluklar üzerinde etki ve saygınlık kazanarak amaca ulaşabilmek için hedef topluluğun ihtiyaç duyduğu alanlar üzerinde çalışma yürütmüşlerdir. Bu çerçeveden bakılarak misyonierlik faaliyetlerinde eğitim unsuru önemli bir yer tutmuştur. Misyonierlerin, Ermenileri, Protestanlık mezhebini benimsemelerini sağlayarak üzerlerinde tahakküm kurmasının ve genç Ermeni kuşaklara dokunabilmek için en kestirme yolun eğitim olduğu düşünülmektedir.

Bu doğrultuda Amerikan misyonierleri Anadolu'nun hemen hemen her noktasına Ermenileri protestanlaştırmak ve milli bilinci uyandırmak amacıyla okul öncesi eğitimden başlayarak yüksek okul seviyelerinde okullar inşa etmişlerdir. Misyonierler okullarda verilen dini yönlü eğitim sayesinde ileride oluşturmak istedikleri toplumun temellerini atılmışlardır. Din ve milliyetçilik yüklü eğitim müfredatları ile öğrenim gören Ermeni çocukları ve gençleri Amerikan misyonierleri tarafından kolayca yönlendirilerek Türk düşmanı bir Ermeni toplumu inşa edilmiştir. Misyonierler eğitim yoluyla çocuğa, çocuktan da ailelere ulaşmayı hedeflerken yalnızca çocukların ve gençlerin eğitimi ile değil aynı zamanda özellikle kadın misyonierler vasıtasıyla Ermeni haneleri ziyaret ederek Ermeni kadınlarına günlük yaşam, kültür ve sanat alanlarında da eğitimler vererek Amerikan hayranlığı oluşturmuştur.

Misyonierler eğitim kurumlarını özel olarak Ermenilerin yoğun olarak yaşam sürdürdüğü bölgeler ve yeraltı zenginliği bakımından öneme haiz noktalara inşa etmişlerdir. Eğitim kurumlarında dini dersler yanında İngilizce, tarih ve özellikle Ermenice dersleri verilerek, dini ve milli şuurun oluşması sağlanmıştır. Alınan eğitimler neticesinde Ermeniler geri kalmışlığın tek nedeni olarak Osmanlı Devleti'ni görmüş, hoşnutsuz ve ayrılıkçı bir toplumun temelleri bu sayede atılmıştır.

Hazırlamış olduğumuz tezin konusuyla ilgili literatür taraması yaptığımızda YÖK TEZ sisteminde misyonierlik konusuyla ilgili yazılmış yaklaşık olarak 14 tanesi Doktora tezi 33 tanesi Yüksek Lisans tezi olmak üzere toplamda 47 adet tez incelenmiştir. Bu tezleri içerik olarak gruplandırmaya çalıştığımızda tezlerin hemen hepsinin misyonier örgütler üzerine yapılmış oldukları görülmüştür. Bu çalışmaların odak noktalarının Osmanlı Devlet'i üzerinde

yaşam süren tüm azınlık gruplar oldukları anlaşılmaktadır. Yine bu çalışmaların merkezinde misyonerlerin yöntemlerinin yalnızca milli şuur çerçevesinde ele alındığı görülmüştür.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİLİK VE MİSYONERLİĞİN TARİHSEL SEYRİ VE TÜRK ERMENİ İLİŞKİSİ

1.1. Ermeni Kavramının Etimolojisi ve Tarihi

Ermeni anlamına gelen, Armania kelimesinin kökeninin Sami dilinden geldiğine, Ararat yani “Ağrı” bölgesi anlamında kullanıldığına inanılmaktadır. M.Ö. 95-56 tarihlerinde Anadolu bölgesinde Büyük Tigranes hâkimiyeti kuran Ermeniler daha sonra sırasıyla Roma, Sasani ve Bizans hâkimiyetinde yaşam sürmüşlerdir. Ermenilerin kendi aralarındaki kargaşa ve husumetleri onların büyük bir birliktelik kurmalarındaki en önemli engeli teşkil etmiş, XI. yüzyıla kadar Doğu Anadolu Bölgesinde Fars, Bizans ve Arap İmparatorluklarına bağlı çeşitli küçük krallıklar şeklinde yaşam sürmüşlerdir.³

Ermeni tarihi ile ilgili tam anlamıyla ortak bir görüş bulunmamaktadır. Konu ile ilgili farklı birçok tez ortaya konulmuştur.⁴ Ermeni ve Avrupalı araştırmacılar, Ermenileri Orta Asya topraklarından Trakya Bölgesine buradan da Anadolu topraklarına dağılan Firitler olarak kabul etmektedirler.⁵ Şemsettin Sami de Kamus’ul-A’lâm adlı yapıtında Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan Hristiyan dinine mensup Ermeni toplumunun Firitlyalı olabilecekleri şeklinde ifadelere yer vermiştir.⁶ Ermeni tarihi çok eskilere dayanmaktadır ve tarihsel olarak net bir bilgi elde etmek mümkün değildir aynı zamanda Ermeni tarihine dair anlatılanların büyük bir bölümü de resmi kaynaklardan çok mitolojik varsayımlardan ibarettir.⁷

Ermeni tarihiyle ilgili en önemli mitolojik anlatılardan birisi Ermeni tarihinin Nuh Peygamberin torunlarından Hay ile Hayk’a kadar dayandırılmasıdır.⁸ Bu varsayımın herhangi bir dayanağı bulunmamaktadır. Ayrıca Ermeni kökenini Urartu, Hitit, Turan ve Trak Firitly ırklarıyla bağdaştıran çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak Ermenice ile adı zikredilen ırkların

³ İsmail Özçelik, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Türkar Yayınlar, 2007, Ankara. s. 9-10.

⁴ İlhan Karabulut, “Türk Tarihinde Ermeniler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 50, Sayı 1, 1995, s. 29.

⁵ Yazar, Hülya, “Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 13, 2002, s. 35.

⁶ Genelkurmay Başkanlığı, *Geçmişten Bugüne Türk- Ermeni İlişkileri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s.1.

⁷ Timuçin Kodaman “Ermeni Açılımı ve Türk Dünyası”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 30, 2013, s. 111-112.

⁸ Ermeniler kendilerini Hayk adı ile tanıtmışlar var oldukları coğrafyayı ise Hayastan ismi ile ifade etmişlerdir.⁸ Onlara Ermeni denilmesi var oldukları coğrafya ile yakından ilişkili olduğu gibi Ermeni kelimesi “yukarıda yaşayan toplum”u ifade etmekte, Ermeni bir ırk belirtmek amacıyla kullanılmamaktadır. Bilal Gök, “Büyük Selçuklu Devleti’nde Ermeniler: Başlangıcından Melikşah’ın Ölümüne Kadar (1018-1092)”, *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, Cilt 3, Sayı 7, 2015, s. 174.

dilleri arasında benzer birkaç sözcüğün bulunmasından daha fazla delil elde edilememiştir.⁹ Ermeni ırkının kökenini Hint-Avrupa ile bağdaştıran çalışmalar da vardır. Bu kuramı ileri süren araştırmacılar, eski Yunan bilim insanlarının iddialarına dayanarak Hind-Avrupa soydaş ulusların kendi yurtlarını terk ederek bir kısmının M.Ö XV. yüzyılda Balkan topraklarına geldiklerini M.Ö VI. yüzyılda ise Küçük Asya'nın dağlık topraklarına göçerek yerli ırklar ile bütünleşip Ermeni toplumunun oluşturulduğunu ileri sürmektedirler.¹⁰

M.Ö. 3000 yılı itibariyle Ermenilerin yerleştiği Doğu Anadolu topraklarına “Armina ve Arminia” denilmektedir.¹¹ Anadolu’da uzun yıllar boyunca yaşayan Ermeniler, Anadolu topraklarının yerli milletlerinden olmayıp bölgeye nereden ve ne şekilde geldiklerine dair net bir bilgi yoktur. Ermenilerin Anadolu, İran ve Kafkasya topraklarında dağınık olarak yaşam sürdürdükleri bilinmektedir. “Ermeni” terimine ilk kez Pers Kralı I. Darius’a ait M.Ö 521 tarihli Bistun kitabelerinde rastlanılmıştır. Batı topraklarından göç edip Anadolu’ya yerleşen topluma Arminia bölgesini yurt edindikleri için I. Darius tarafından “Ermeniler” adı verilmiştir. Aynı şekilde Kitabede, Ergani-Elâzığ bölgesinde isyan çıkaran bir millettten bahsedilirken “Armina ve Arminia” kelimeleri zikredilmiştir. Bu kitabeye dayanılarak o dönemde Ermenistan’ın Darius İmparatorluğu egemenliğinde bulunan bir bölge olduğu anlaşılmaktadır.¹²

Hristiyanlığı M.S. 301 tarihinde (Lusavoriç) Aydınlatıcı olarak hitap ettikleri Aziz Gregory (Kirkor) öncülüğünde kabul eden Ermeniler, Hristiyanlığı yönetim, ordu ve halk ile topluca kabul edip resmi din olarak benimseyen ilk toplumun kendileri olduğunu ileri sürmektedirler.¹³ Sistemli bir devlet yapılanması kuramayan çeşitli bölgelerdeki Ermenileri manevi olarak bir arada tutma vazifesini Ermeni Kilisesi yerine getirmiştir. Hristiyanlığın kabulünden sonra dini kendilerine göre şekillendiren ve yorumlayan Ermeniler, ulusal bir kilise meydana getirmişlerdir. Kilise, Ermeni toplumunu ortak bir tarihi bilinçten ziyade aynı dinin mensupları ve Gregoryen Kilisesi bağlıları olarak bir çatı altında toplanmayı amaç edinmiştir.¹⁴

Ermeniler Hristiyanlığı benimsemeden önce doğaya tapar ve doğada var olan unsurlara (ateş, su, ay, güneş, vb.) kutsallık atfetmişlerdir. Taptıkları varlıklara yakarış, sevgi ve saygı

⁹ Emin Arif Şihaliyev, “Ermenilerin Kimliği ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus ve Ermeni Kaynaklarına Göre)”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt 17, Sayı 17, 2005, s. 2.

¹⁰ Keğam Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, (Çev. Sarkis Seropyan), Aras Yayınları, İstanbul, 2000, s. 71.

¹¹ Ekrem Memiş, “Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 7, 2005, s. 4.

¹² Cafer Ulu, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012, s. 3.

¹³ Zeynep İskefiyeli, “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2007, s. 235.

¹⁴ Ulu a.g.e., s. 3.

sunularını açık ortamlarda gerçekleştirdiklerinden dolayı ayrıca ibadet etmek için kapalı ibadethaneleri bulunmamaktadır.¹⁵

Ermeniler tarih boyunca var oldukları bölgelerde birçok toplum ile yaşam sürdürdükleri için bu toplumlardan etkilenmişlerdir. Hangi kabileler ile ne tür ilişki içerisinde bulundukları bunlardan nasıl etkilendikleri ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁶ Ermeni tarihçesi uzun ve tartışmalı olduğundan dolayı konunun tarihçiler tarafından analizi oldukça güçtür.¹⁷ Ermeni tarihçesinin net olmaması Ermenice konusunda da aynı derecede açıklık olmadığı görülmektedir. Bu anlamda Hint Avrupa dil ailesinden olan¹⁸ Ermenice konuşan Ermeniler, genel itibariyle yaşadıkları coğrafyada azınlık olarak bulundukları için Asuri, Pers ve Yunan dillerinden etkilenmişlerdir. Ayrıca Ermeni dilinde Rumca, Farsça ve Türkçe kelimelere de rastlamak mümkündür. Köken itibariyle Ermeni dilinin Turani Dil grubuna dâhil olduğu ancak yukarıda bahsedildiği üzere diğer dil grupları ile etkileşimde bulunarak Turani Dil ailesi özelliğini kaybettiği şeklinde tezler de bulunmaktadır. Bununla birlikte Ermeni dilinin yazı ve edebi eserlerde kullanılması İncil'in tercüme edilmesi ile ortaya çıkmıştır.¹⁹

Tarihsel süreç içerisinde Ermenilerin yaşam sürdürdüğü toprakların sınırlarının belirlenmesi oldukça zordur ancak Erivan, Nahçıvan, Gökçeöl, Rumiye Gölünün Kuzeyi ile Mako topraklarının bulunduğu bölgeye Ermenilerin yaşadığı Armenia denildiği görülmektedir.²⁰ Ermeni araştırmacılar, Ermenistan bölgesini Büyük Ermenistan ve Küçük Ermenistan olarak iki gruba ayırmışlardır. Buna göre Büyük Ermenistan olarak anılan bölge Kuzeyde Karadeniz ve Gürcistan, Batıda Kızılırmak, Doğuda Hazar Denizi, Güneyde ise Irak'ı içine alan bölgeyi ifade ederken, Küçük Ermenistan olarak anılan bölgenin ise Fırat Nehrinin Batı bölümünden oluştuğu belirtilmektedir.²¹

Anadolu'nun geniş kısımlarında yaşayan ve burada birçok toplumlarla etkileşimde bulunmak zorunda kalan Ermeniler, Anadolu topraklarında hiçbir zaman diliminde bağımsız

¹⁵ Davut Kılıç, *Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü, Tarihte Ermeniler ve Türkler-Ermeni Nüfusu ve Kilisesi Misyonerlik*, Cilt 8, 2014 s. 223.

¹⁶Galibe Hacıyeva, "Türk Kökenli Ermeni Antroponimleri", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2022, s. 47.

¹⁷ Şihaliyev, a.g.e., s. 2.

¹⁸ Özçelik, a.g.e., s. 9-10.

¹⁹ Kemal Taran, *Ermeni İddiaları Tutarsızdır*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1984, s.3.

²⁰ Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, Recep Kara, *Sorularla Ermeni Meselesi*, Osmanlı Araştırma Vakfı, İstanbul, 2008, s. 22.

²¹ Gültekin Ural, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998, s. 18.

bir otoriteye sahip olamamışlardır, sürekli çeşitli devletlerin egemenliğinde yaşamış ancak en iyi yaşam koşullarını Türk devletleri himayesinde görmüşlerdir.²²

1.2. Kilikya Ermenileri

Farklı toplumların hâkimiyeti altında yaşayan Ermeniler bir takım zorbalık ve zorluk yaşamışlar ve bunun neticesinde yer değiştirmek zorunda kalmışlardır. Ermeniler Doğu Roma'nın kontrolündeki Anadolu topraklarının doğusunda yaşam sürerken İmparatorluk kendi mezhebinden olmayan Ermenilere yönelik asimilasyon politikası uygulamaya başlamıştır. Bundan kaçmak zorunda kalan Ermeniler, Doğu Anadolu bölgesinden göç etmişlerdir. Takriben X. yüzyılın ilk dönemlerinde yaklaşık 50 kişilik Ermeni ileri geleni M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Helenlerin hâkimiyeti altında bulunan Kilikya bölgesine göç etmiştir.²³

İlk çağ dönemlerinde Helenler tarafından “Kilikia” olarak adlandırılan bölge günümüzde Çukurova, Mersin, Alanya, Manavgat Çayı ve bu uzantı boyunca Toros Dağlarının güney bölümünü kapsayan alanı ifade etmektedir.²⁴ Ermeniler, Haçlı seferleri döneminde Kilikya bölgesinde Haçlıların yardımını ile bir Ermeni Krallığı kurmuşlar fakat Kilikya bölgesi hiçbir dönemde tam anlamıyla Ermenilerin kontrolüne geçmemiştir. Kilikya Ermenileri bu bölgede bulunan Bizans, Roma-Cermen, Büyük Selçuklu, Türkiye Selçukluları, Moğollar ve Memluklere bağlı olarak varlık göstermiştir. Bu sebeple Kilikya bölgesinde tam bağımsız bir Ermeni Devletinden söz etmek mümkün değildir.²⁵

Doğu Roma'nın Ermenileri göçe mecbur etmesi Kilikya'nın Ermeniler açısından önemli bir merkez haline dönüşmesine neden olmuştur. X. yüzyılda Bizans İmparatoru Phocas'ın Kilikya bölgesini tekrar hâkimiyeti altına aldıktan sonra genel olarak Doğu Anadolu'dan göç eden Hristiyan Ermenileri, Müslümanlardan kalan askeri bölgelere ve kasabalara iskân etmesiyle Kilikya'ya göç hareketi devam etmiş ve bölgede Ermeniler siyasi bir oluşum içerisine girmişlerdir. Devam eden süreç içerisinde Bizans İmparatorluğu kendilerine bağlı kalmak koşuluyla Kilikya'da bulunan kale ve şehir merkezleri gibi önemli noktaların yönetimini bölgeye yerleşen Ermenilere devretmiştir. Ermenilerin Doğu Roma tarafından göçe mecbur edilmesinin sebeplerinden birisi de Türklerin Anadolu toprakları üzerinde ilerleyişlerini durdurmaya çalışması olmuştur. Ermenileri göçe mecbur etme politikası, IX. Konstantinos

²²Memiş, a.g.e., s. 5

²³ Ayşe Ayçiçek, “Kilikya Ermeni Baronluğunun Ortaçağ Anadolu Tarihindeki Yeri Üzerine”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2018, s. 63-64.

²⁴ Akgündüz, Öztürk, Kara, a.g.e., s. 43.

²⁵ İlyas Gökhan, “Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler” *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2012, s. 71.

Monomakhos (1042-1055) dönemine kadar sürmüştür. Ermenileri göçe ikna etmek amacıyla Kilikya bölgesinde küçükte olsa Prenslik kurulmasına müsaade edilmiştir. Sonuç olarak Vaspuragan Ermeni Krallığı ailesinden Apılgarip isimli prens, o dönemde Misis ve Tarsus valiliğine getirilmiştir. Her ne kadar Bizans; Ermeni faaliyetlerini Türk ilerleyişine engel teşkil etmeleri için görmezden gelse de Doğu Anadolu’da Ermenilere ait krallıklara son verdirmiştir.²⁶

1080 tarihinde Kilikya bölgesinde kurulan Ermeni Prenslığı, diğer Ermeni Prensliklerine göre daha uzun süre varlık göstermiştir. Bu prenslik en ihtişamlı dönemini II. Leon döneminde yaşamıştır. Kilikya Ermeni krallığının nüfus yoğunluğunun fazla olması nedeniyle bazı kaynaklarda bölgenin Küçük Ermenistan olarak zikredildiği görülmektedir.²⁷

Haçlı ordusu Kilikya Ermeni Prenslığına İznik’in Türklerden alındığını ordunun Kilikya’ya doğru hareket ettiğini bildirmiştir. Toros dağları eteklerine kadar ilerleyen Haçlı ordusu Antakya’ya ulaştığında iâşesi tükenmiş ordu Ermenilerden yardım talebinde bulunmuştur. Her durumda Türk ve Müslümanlardan gelebilecek saldırılara karşı Haçlıları destek olarak gören Ermeni Prensi Konstantin, Haçlıların tüm ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ermenilerden gelen yardımlar neticesinde Emir Kürboğa komutasında bulunan Türkler Haçlılara karşı yenik düşmüş ve şehir Haçlı kontrolüne geçmiştir. Bölgede hâkimiyet kurmayı başaran Haçlılar ilerleyen süreçte Kilikya Ermenilerine karşı olumsuz politika yürütmeye başlayınca taraflar arasındaki ilişkiler bozulma sürecine girmiştir.²⁸

XIII. yüzyıldan itibaren Akdeniz’in Doğusundan Haçlı varlığının silinmesi ve XIV. yüzyılın ilk dönemlerinde bölgede Moğol varlığının son bulması ile dış destekten mahrum kalan Kilikya Ermeni krallığı, Memluk Devleti tarafından tarih sahnesinden silinmiştir.²⁹

1.3. Türk Ermeni İlişkileri

Genel olarak Türk Ermeni ilişkileri hoşgörü politikası merkezli ilerlediği bilinmektedir. Bu anlamda yapılan tüm dini, kültürel ve sosyal ilişkiler başından itibaren farklılıkları benimseyen bir bakış açısıyla ilerlemiştir. Bizans tarafından uygulanan dini baskılar sonrası Türk egemenliğine giren Ermeniler Anadolu üzerinde kurulan bütün Türk devletleri bünyesinde her alanda özgürlükçü bir anlayış çerçevesinde yaşam sürmüşlerdir.

²⁶ Merve Akbulut, “Antakya Kuşatmasına Kadar Çukurova’da Ermeniler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 73, 2022, s. 97-98.

²⁷ Ayçiçek, a.g.e., s. 78.

²⁸ Mehmet Ersan, “Kilikya Ermeni Krallığı ve Haçlılar Üzerine”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Cilt 25, Sayı 4, 1996, s. 134-137.

²⁹ Gökhan, a.g.e., s. 105.

1.3.1. Hun-Ermeni İlişkisi

Tarihi seyir içerisinde Türk ve Ermeni münasebetlerini incelemek ve analize tabi tutmak V. yüzyıldan sonra mümkündür. Ancak Ermeni araştırmacıları ve kaynaklarının Türk-Ermeni münasebetlerini çok eskilere dayandırdıkları görülmektedir. M.Ö. II. yüzyılda Ermeniler Doğu Anadolu toprakları üzerinde yurt edinme arayışı içerisinde bulunduklarında, Kars bölgesinde Türklerle karşılaştıklarından söz edilmektedir. Ancak Ermeni araştırmacı Khorenli Mases'e³⁰ ait kaynaklarda MÖ 149-127 tarihlerinde Kars ve Pasin bölgelerinde Bulgar Varand boyunun varlığından bahsedilmektedir. O tarihlerde Bulgar ırkının bölgeye nasıl ve ne zaman geldikleri belirtilmese de Ermeni kaynaklarından Türklerin Anadolu toprakları üzerinde Malazgirt Muharebesinden çok daha evvel bulundukları öğrenilmektedir. Bu nedenle Türk-Ermeni ilişkisi hakkında tutarlı bilgi ve belgelerin bulunduğu V. yüzyıl, iki millet arasındaki ilişkilerin başlangıcı olarak kabul görmektedir.³¹

V. yüzyılda Doğu Anadolu Bölgesine hâkim olma mücadelesi veren Sasani ve Romalılar arasında kalan Ermeniler, bölgede yaşam sürebilmek amacıyla denge siyaseti güderek bu mücadelede Romalılardan yana saf tutmuşlardır.³² Sasani İmparatorluğu her fırsatta Ermenileri ve ellerinde bulundurdukları toprakları elde edebilmek amacıyla siyasi ve dini baskı politikaları uygulamış, Doğu Roma'dan destek gelmemesi üzerine Ermeniler, Hunlardan ve bazı Türk boylarından yardım talebinde bulunmuşlardır. Hunlar her yardım talebinde Ermeniler'in yanında yer almışlardır.³³ Attila önderliğinde 455 tarihinde kurulan Avrupa Hun İmparatorluğu orduları tarafından Doğu Roma'nın egemenliğinde bulunan Anadolu topraklarına birçok sefer düzenlenmiş, sefer düzenlenen bölgelerde bulunan Ermeni toplumları ile Türkler arasında etkileşim bu şekilde cereyan etmiş ve Ermeni Türk ilişkileri ilk olarak³⁴ bu dönemde gün yüzüne çıkmaya başlamıştır.³⁵

³⁰ Ermeni Tarihinin babası olarak bilinir. (<https://www.iranicaonline.org/articles/movses-xorenaci>: Erişim Tarihi 10.10.2023)

³¹ İbrahim Tellioglu, *Türk-Ermeni İlişkileri ve 1915 Olayları*, Türk Ocakları Yayınları, Trabzon 2015, s. 9-10.

³² Fatma İnce, "Selçuklu Ermeni İlişkilerinde Millet-i Sadıka'nın İzleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 2016, s. 493.

³³ Mehmet Tezcan, "V. Yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 32, 2007, s. 193-194.

³⁴ Bazı kaynaklar Türk-Ermeni ilişkilerinin 851-852 tarihlerinde Abbasi ordusunda görev yapan Boğa el-Kebir et-Türki isimli Türk komutanın Doğu Anadolu bölgesini tamamen ele geçirmesiyle başladığını iddia etse de asıl münasebetin V. yüzyılda başladığı görülmektedir.

³⁵ Mehmet Ersan, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", *Yeni Türkiye: Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, Sayı 38, 2001, s. 603; Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara ,2005, s. 35.

1.3.2. Selçuklu-Ermeni İlişkisi

Selçukluların Anadolu toprakları üzerinde hâkimiyet kurmasından önce Ermeni toplumu, siyasi birliktelikten uzak Bizans'ın egemenliği altında, Vaspurakan (Van), Kars, Ani ve Lori merkezlerinden oluşan bölünmüş küçük çapta krallıklar olarak varlık sürdürmüşlerdir. Anadolu topraklarına düzenlenen ilk Türk akınlarının 1016-1021 tarihileri arasında Çağrı Bey tarafından gerçekleştirilen keşifler olduğu bilinmektedir. Mezkûr keşif hareketliliğinde Çağrı Bey, Horasan toprakları üzerinden Vaspurakan Bölgesinde faaliyet yürüten Ermeni Krallığı topraklarına giriş yapmıştır. Ermeniler, Kral Senekerim'in oğlu olan David, Krallık Komutanı Şapuh ve Becni Kalesi Komutanı Vasak idaresindeki askeri birliklerle Çağrı Bey'in kontrolünde bulunan Türk askerlerine direnmeye kalkışsalar da Ermeni ordusunun direnişi kısa sürede kırılmıştır.³⁶ Ermeni kaynaklarından edinilen bilgilere göre o tarihe kadar Türk akıncıları ile karşılaşmayan Ermeniler “*mızrak, ok ve yaydan silahları çekili olan, beli kemerli, kadınlarinkine benzeyen uzun ve örülü saçlı, rüzgâr gibi uçan Türk atlıları*” görünce korkuya kapılmışlardır.³⁷

1021 tarihinde Vaspurakan Ermeni Kralı, süreklilik arz eden Türk keşif ve akınlarından korktuğundan dolayı elinde bulunan toprakları Bizans İmparatorluğuna devretmiştir. Devam eden süreçte Kral Senekerim ve yanında yer alan Ermeni topluluğu Sivas Bölgesine yerleşmiş ve Vaspurakan Ermeni Krallığı son bulmuştur. Van ve çevresini kontrolüne geçiren Bizans, bölgede bulunan diğer Ermenileri Anadolu'nun orta kesimlerine ve Urfa bölgesine iskân etmiştir.³⁸ 1045 tarihinde Bizans ordusu Ani şehrini ele geçirmiş ve böylece Ermenilerin Doğu ve İç Anadolu bölgelerine dağılmaları başlamıştır. Bu dağılma hareketleri Çukurova Bölgesinde kurulan Ermeni Krallığının oluşumunu sağlamıştır.³⁹

Türklerin yapmış olduğu keşif faaliyetleri neticesinde Anadolu toprakları üzerinde Ermeni Prensliklerin bulunduğu kentlerde nüfus yoğunluğu sadece kent merkezlerinde görüldüğü, kırsal alanlarda herhangi bir yaşamsal faaliyet bulunmadığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda özellikle kentleşmeden uzak bu alanların Selçukluların yaşam koşullarına ve geçim olanaklarına elverişli olduğu da tespit edilmiştir. 1021 tarihinde Çağrı Bey tarafından tamamlanan keşif ve sefer faaliyetleri sonuçları ileriki dönemde Büyük Selçuklu Devletinin temellerini atacak olan Tuğrul Bey'e aktarılmıştır. Yapılan tespitler Türklerin belleğinde

³⁶ Mehmet Ensan, *Türk Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014 Ankara, s. 162.

³⁷ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyânâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, TTK, Ankara, 1987, s. 48.

³⁸ Ali Güler, Suat Akgül, *Sorun Olan Ermeniler*, Berikan Yayınları, Ankara, 2003, s. 7.

³⁹ Akgündüz, Öztürk, Kara, a.g.e., s.73.

öylesine yer etmiştir ki devletin kuruluşundan hemen sonra Anadolu'yu tamamen fethetmek⁴⁰ için gerekli adımlar atılmaya başlanılmıştır.⁴¹ Ermeniler Türkler tarafından gerçekleştirilen bu keşif faaliyetlerine direniş göstermemişlerdir. Çünkü Ermeniler mezhep meselesinden dolayı Bizans tarafından baskıya maruz kalmışlardır. Bu konu ile ilgili Ermeni tarihçi Urfalı Matheos'un eserlerinde Bizans'a karşı duyduğu öfkenin izleri görülmektedir.⁴²

1045-1060 tarihleri arasında Türklerin Anadolu toprakları üzerinde etkinliklerinin artması ayrıca 1071 tarihinde Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Malazgirt'te elde ettiği zafer Bizans İmparatorluğunun Ermeniler üzerindeki hakimiyetine de son vererek Ermeni toplumunun Türklere bağlanmasını sağlamıştır. O devirde Bizans İmparatorluğu tarafından asimile politikaları çerçevesinde Anadolu'nun çeşitli bölgelerine sürgüne tabi tutulan Ermeniler, tekrar asıl yurtları olarak ifade ettikleri Doğu Anadolu bölgesine gönderilmişlerdir. Sultan Alparslan'nın hâkimiyetine giren Ermeniler o döneme kadar çeşitli milletlerin egemenliği altında zulme uğradıklarından dolayı Selçukluları çiçeklerle karşılamışlardır.⁴³

Malazgirt zaferi sonrası Sultan Melikşah döneminde Ermeniler Selçukluların kendileri ile ilgili nasıl bir yönetim modeli sergileneceğini beklerken Ermeni ruhani lideri Kotolikos Barseg ile Sultan Melikşah görüşmesinde Sultan'ın Ermeni Hristiyanlığına ve teşkilatlarına yönelik hoşgörülü olunacağını taahhüt etmesiyle Ermenilerin Hristiyan karşıtı olarak düşündükleri Selçuklulara karşı bakış açıları değişmiştir. Herhangi bir talebi olmamasına karşın Sultan Melikşah, Barseg'e dinleri kadar mezheplerinin de önem arz ettiğini belirtmesi Ermeniler için oldukça önemlidir. Nitekim geçmişte müttefiki olan Bizans'ın Ermeni Kilisesini yok etme teşebbüsü ve Ermenilere mezhepsel dayatmaları olmuştur. Selçuklu döneminde Ermenilere dini hoşgörü sadece bunlarla sınırlı tutulmayıp, kilise ve türlü dini kuruluşları vergilendirmelerden muaf tutulmuş böylece Ermeni dini kurumları herhangi bir maddi yardıma ihtiyaç duymaksızın faaliyet yürütebilmişlerdir.⁴⁴

Selçuklu hükümdarlarının Anadolu topraklarında farklı din ve mezheplere yönelik kendi örf ve İslami şartları gereği fetih politikaları açısından hoşgörü stratejisi ile yaklaşım sergilemeleri bölgede yaşayan Rum, Süryani ve Ermenilerin Selçuklularla yakınlaşmalarını

⁴⁰ IV. yüzyıldan 1071 tarihine kadar Türklerin Anadolu toprakları üzerine yapmış oldukları seferler, elde edilen sonuçlar itibariyle fetih niteliği taşımayıp yalnızca keşif faaliyetleri olarak nitelendirmek yerinde olacaktır. Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 78.

⁴¹ İnce, a.g.e., s. 495.

⁴² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam-Medeniyeti*, Neşriyat Yurdu Yayınları, 1969, s. 145.

⁴³ Tenzile, Rüstemhanlı, *Ermeni Mezalimi: Türk Müslüman Soykırımı*, (Çev. Gaffar Çakmaklı), Karakutu Yayınları, 2009, s. 20-21.

⁴⁴ İbrahim Tellioglu, *Türk Ermeni İlişkileri ve 1915 Olayları*, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon, 2015, s. 16-17.

sağlamış, aynı zamanda yüzlerce yıldır kendilerine dini anlamda asimile politikası güden Bizans'tan kopma fırsatı vermiştir.⁴⁵

1.3.3. Osmanlı Devleti'nde Milleti Sadıka Olarak Ermeniler

Osmanlı Devleti de tarihsel süreç içerisinde diğer Türk Devletlerinin uygulamış olduğu hoşgörü prensibini ilke edinmiştir. Ermeniler, Osmanlı Devleti egemenliğinde en kapsamlı özgürlük ve toleransa sahip olmuşlardır. Ülkede yaşam süren gayrimüslimlere yönelik uygulanan hoşgörü politikasını sistemsal hale getirmek ve bunlara yönelik hukuksal güvenceyi tesis etmek amacıyla “*zimmet*” antlaşması yapılarak gayrimüslim tebaaya “*zimmi*”⁴⁶ sıfatı verilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Ermeniler hiçbir yüzyılda yaşamadıkları dini, kültürel ve siyasi dayatmadan uzak; özgürlükçü, insancıl ve güven içinde bir yaşam sürmüşlerdir.⁴⁷

Osmanlı Devleti egemenliği altında yaşam sürerken Ermeniler statü bakımından beş gruba ayrılmışlardır. Birinci grupta; devlet hizmetlerinde görev alan yetkili ve etkin Ermeniler, ikinci grupta; Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yaşayan sermayedar tüccarlardan oluşan Ermeniler, üçüncü grupta; devletin dört bir köşesine yayılmış köylü Ermeniler, dördüncü grupta; Zeytun ve Sason gibi dağlık bölgelerde yönetimden bağımsız olarak yaşam süren Ermeniler, beşinci grup ise; üst kademelerde yer alan papaz ve yetkin din adamlarından oluşan Ermeniler bulunmaktadır.⁴⁸

V. yüzyıldan itibaren Eçmiyazın'de⁴⁹ teşkilatlanan Gregoryen Kilisesi mensubu Ermeniler Osmanlı Devleti döneminde din ve ibadet özgürlüğünden etkin şekilde faydalanmışlardır.⁵⁰ İlk dönem Osmanlı Devleti Hükümdarları Ermeni toplumunu Bizans'ın baskı ve asimilasyon politikalarından korumak amacıyla ayrı bir toplum olarak teşkilatlanabilmelerinin önünü açmış bu kapsamda Anadolu toprakları üzerinde Ermenilerin ilk

⁴⁵ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Ötüken Yayınları, 2003, s. 357.

⁴⁶ Zimmi kelimesi İslam hukukunda, İslam ülkesinde anlaşma gereği devamlı oturma hakkına sahip gayrimüslimlerin durumunu belirleyen bir statüyü ifade eder. Anlaşma gereği İslam devleti gayrimüslimlerin mal ve can güvenliklerini, inanç, ibadet, çalışma, seyahat hürriyetleri gibi temel hakları korumayı, onlarda İslam devletine bağlı olmayı, belirlenen mali ve sosyal yükümlülükleri yerine getirmeyi taahhüt eder. Hüseyin Algül, Müslümanların siyasi Hakimiyeti Altında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslam Tarihine Yansıması, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, 1998 s.13.

⁴⁷ Ulu a.g.e., s. 15.

⁴⁸ Salari R. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 140-141.

⁴⁹ Ermenistan'ın Armavir İdari Bölgesi'ne bağlı bir şehir olup, Ermeni Apostolik Kilisesi'nin ana kilisesi olan Eçmiyazın katedraline ev sahipliği yapmaktadır. Şehir, Erivan'dan batıya doğru 20 kilometre mesafede bulunmaktadır ve 52.757 kişilik bir nüfusa sahiptir.

⁵⁰ Ömer Mert, “Osmanlı Türkleri İdaresindeki Ermeniler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 2003, s. 144.

dini merkezi Kütahya’da faaliyete geçirilmiştir. Kütahya’da kurulan dini merkez Osmanlı Devleti’nin 1326 tarihinde Bursa’yı fethetmesiyle Bursa’ya taşınmış, Fatih Sultan Mehmet’in 1453 tarihinde İstanbul’u fethetmesiyle Bursa Başpikoposu Hovakim öncülüğünde İstanbul Ermeni Patrikliği kurulmuştur.⁵¹ Bu durum neticesinde Ermeniler herhangi bir topluluk statüsünden çıkarak, dini ve milli statüye sahip bir millete dönüşmüşlerdir. Osmanlı Devleti’ni ziyaret eden seyyahlar “*millet-i sadıka*” olarak bilinen Ermenileri “*mutlu millet*” olarak adlandırıp, genel olarak Ermenileri “*Hristiyan Türkler*” olarak nitelendirmişlerdir. Ermeni toplumu, Osmanlı Devleti içerisinde yönetsel ve diplomasi alanlarında da etkin görevler üstlenmişlerdir. 1876 tarihinde ilan edilen I. Meşrutiyet döneminde 48 milletvekilinin 9’u Ermeni olmakla birlikte Ohannes Allahverdi Meclis-i Mebusan’da reis vekili olarak görevlendirilmiştir. Yine 1908 tarihinde ilan edilen II. Meşrutiyet döneminde 276 milletvekilinden oluşan meclisin 49 tanesi gayr-i müslim olmakla birlikte 11’i ise Ermeni vekillerden oluşmaktadır.⁵²

Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde gerçekleştirilen fetihler neticesinde Doğu Anadolu, Kafkaslar, Azerbaycan ve Suriye’nin Osmanlı topraklarına dâhil olması ile tüm Ermeniler Osmanlı egemenliği altına girmiş, Ermeni ileri gelenlerinden oluşan birçok aile ve sanatkarlar gönüllü olmak kaydıyla İstanbul’a iskân edilmişlerdir. Fethedilen bölgeler için Türklere uygulanan iskân politikası, Ermeniler için de geçerli oluş ve bununla birlikte XIX. yüzyıldan itibaren İstanbul Ermeni nüfusu 150.000 civarına yaklaşarak dünya üzerinde yaşam süren Ermenilerin en kalabalık olduğu bölge İstanbul olmuştur.⁵³

Yaklaşık 624 yıl boyunca Osmanlı Devleti egemenliğinde yaşam süren Ermeniler, askerlik görevinden muaf sayılmışlardır. İlerleyen dönemlerde kısaltılsa da ilk dönemlerde 10/12 yıl süren askerlik görevini yalnızca Türkler yerine getirmiştir. 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile eşitlik ilkesi neticesinde gayrimüslim tebaanın da askere alınması kararlaştırılmış olsa da gayrimüslimler 1908 tarihine kadar askerlik hizmetini yerine getirmemişlerdir. Uzun süren askerlik hizmetinden muaf tutulmaları onları Osmanlı Devleti içerisinde tüccarlık, kuyumculuk, bankerlik ve uluslararası ticarete tekel olmalarını sağlamıştır.⁵⁴

Belirtildiği üzere 600 yıldan fazla Osmanlı egemenliği altında bulunmuş Ermeni tebaa, diğer azınlık gruplara göre Türkler ile kurulan ilişkiler açısından en iyi konumda bulunan grup olup, Osmanlı Devleti’nin güvenini kazanarak geniş haklardan yararlanma imkânı bulmuştur.

⁵¹ Mahmut Niyazi Sezgin, *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet*, Platin Yayınları, 2005, s. 48-49.

⁵² Rüstemhanlı, a.g.e., s. 22-24.

⁵³ Azmi Süslü, *Ermeniler ve Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1990, s. 8.

⁵⁴ Süslü, a.g.e., s. 15.

Aile içerisinde, sokakta Türkçe konuşup hatta ibadetlerini Türkçe gerçekleştiren Ermenilerin varlığından söz etmek mümkündür. Ermeniler herhangi bir seyahate çıkarken maddi değeri yüksek eşyalarını yüzyıllardır bir arada yaşamış Türk komşularına emanet ederken, Türkler de hacca giderken aileden geri kalan yakınlarını ve iş idarelerini Ermeni komşularına emanet bırakacak kadar birbirlerine güven duymuşlardır. Durum böyleyken Ermeni toplumu hiçbir sebep yokken *Millet-i Sadıka* olarak nitelendirildiği Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmiş değildir. Tarihsel bağlamda bu kopuşun siyasi ve dini nedenleri vardır. Konun tarihsel arka planı detaylı araştırıldığında Batılı Devletlere bağlı ruhani görevlilerin dini ve mezhepsel misyonerlik faaliyetleri kapsamında Ermeniler üzerine tahakküm kurarak iki milletin birbirlerinden kopuşunu sağladığı görülecektir.⁵⁵

1.4. Misyon ve Misyonerliğin Etimolojisi ve Tanımı

Köken olarak Latince “missio” kelimesinden gelen misyon, terimsel olarak görev ve yetki sözcüklerine karşılık gelirken, yine bir türeyeni olarak kullanılan misyoner ise görevlendirilen kişi anlamında kullanılmaktadır. Hristiyan kültüründe misyoner terimi, kurumsal kilise yapılanmaları veya bazı dini cemaatler organizesinde Hristiyanlığın dünyaya yaymak istediği dini iletiyi hedef topluluğa dayatmak için özel koşullarda yetişen görevlilere verilen isimdir.⁵⁶ Misyoner; bulunduğu ülke içerisinde veya başka bir ülke topraklarında kendisini Hristiyanlık dinini yaymaya adanmış din adamlarını nitelendirmek üzere kullanılan bir ifadedir. Kilise literatüründe bir görevi yerine getirmek üzere gönderilen kişi ve grupları veya spesifik bir ifadeyle İncil'in Hristiyanlığı benimsememiş olan topluluklar arasında yayma çalışmalarını tanımlamak üzere kullanılan bir terimdir.⁵⁷

Misyon ve misyoner terimleri kimi yapıtlarda yalnızca Hristiyanlığa özgü bir ifade olarak kullanılmamakla birlikte farkı dinlerle de bağdaştırıldığı görülmektedir. Buna göre misyon ve misyoner terimleri, herhangi bir dinin bireysel ya da planlı gruplar halinde farklı toplumlara benimsetme çalışmaları olarak da ifade edilmektedir. Dini olgular dışında kullanılagelen misyoner terimi, kendisini bir ülkeye adanmış ve o ülkenin benimsemiş olduğu bir ideolojiyi yaymak amacıyla çalışmalar yürüten özel yetiştirilmiş görevliler için de kullanılmaktadır. Anlaşıldığı üzere misyon terimi, genel ve hususi olarak iki farkı anlamda

⁵⁵ Süslü, a.g.e., s. 23-24.

⁵⁶ Şinasi Gündüz, “Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerler” *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II*, Sayı 1, 2002, s.1; Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük 1*, Dokuzuncu Baskı, Ankara 1998, Cilt 2, s. 1571.

⁵⁷ Ahmet Hamdi Bey, *Bir Misyoner Nasıl Yetiştiriliyor? İslam Alemleri ve İngiliz Misyonerler*, (Haz. Zafer Çınar), Yeditepe Yayınları, 2. Baskı, 2010, s. 8.

kullanılmaktadır. Genel olarak farklı dine mensup topluluklara ya da bireylere kendi dinlerini benimsetmek amacıyla oluşturulan teşkilatlanmalar ifade edilirken, hususi anlamda ise Hristiyanlık dışı toplulukların Hristiyanlığı benimsemelerini sağlayacak çalışmaların yürütüldüğü teşkilatlanmalar ifade edilmektedir. Batıda araştırmacılar misyon ve misyoner terimlerini genel manasıyla kullanılmaktadırlar ve kimi batılı tarih araştırmacıları, dinleri tasnif ederken misyoner olan ve olmayan dinler olarak kategorize etmişlerdir. Tasnife göre Yahudilik, Hinduizm ve Zerdüştlük misyoner dinler kategorisine dâhil edilmezken; İslamiyet, Budizm ve Hristiyanlık misyoner dinler kategorisinde yer almaktadır.⁵⁸

Yine emperyalist ülkelerin sömürü ülkelerine gönderdikleri din görevlilerine misyoner, gidilen ülkelere ise “misyon ülkesi” adı verilmiştir. Batı üniversitelerinde misyonerlik faaliyetleri adı altında verilen derslere “misyoloji” denilmektedir.⁵⁹ Misyon kavramı ilk kez XVI. yüzyılda Protestan Hristiyanları Katolikliğe yeniden döndürmek amacıyla çalışmalar yürüten Cizvitlerce telaffuz edilmiştir. Cizvit tarikat lideri Loyalı Ignatius (1491/1566) üyelerin Hristiyanlığı yaymak amacıyla hedef bölgeye gitme konusunda gönüllü olmaları gerektiğini vurgularken misyon terimini Cizvit tarikatı mensuplarının görev alacağı bölgeleri nitelemek amacıyla kullanmıştır.⁶⁰

Misyon ve misyonerlik kavramlarıyla benzer anlamda kullanılan farklı terimler de bulunmaktadır. Hristiyanlık mesajını toplumlara iletmeyi ifade etmek için evangelizm (müjdecilik) ve evangelizasyon (müjdeleme) terimleri kullanılırken, Hristiyan olmayan toplumları Hristiyanlaştırma olgusu ise christanization (Hristiyanlaştırma) ve conversion (dönüştürmek) terimleriyle ifade edilmektedir.⁶¹

Casusluk terimi ile ilişkilendirilebilen misyonerlik, yalnızca bir din adamının etkisinden ziyade faaliyet gösterdiği bölgenin tarihsel serüvenini, siyasi ve idari koşullarını, sosyal ve kültürel konumunu irdeleyebilecek seviyede yetişmiş insan kaynaklarından oluşmaktadır. Bu misyonerler faaliyet gösterdikleri toplumun niteliklerini etkin bir şekilde analiz ederek elde ettikleri verileri bağlı olduğu ülkeye ve dini gruplara rapor etmektedirler. Misyonerlik görevi üstlenecek kişinin yetiştirilme koşulları, öğreneceği dersler, yapması gereken işler, misyon istasyonunda kaç misyonerin yer alacağı ve kimler olduğu tüm ayrıntılarına kadar

⁵⁸ Şaban Kuzgun, “Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerliğinin Doğuşu”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 1983, s. 59-60.

⁵⁹ Ömer Yılmaz, *Alman Mistik Düşüncesi*, İnsan Yayınları, Ankara, 2011, s. 291.

⁶⁰ Süleyman Turan, *Misyoloji: Hristiyan Misyon Bilimi*, Sarkaç Yayınları, Ankara, 2011, s. 13.

⁶¹ Şinasi Gündüz, Mahmut Aydın, *Misyonerlik: Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, Kaknüs Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2002, s. 13.

belirlenmektedir. Misyonerlik belirli bir tüzük üzerine işlevsellik kazanan sistemli bir program dâhilinde yürütülen düzenli bir örgütlenmedir. Ayrıca misyonerler örgüte bir ahitname ile bağlı oldukları gibi misyonlar arası iş bölümü bulunmaktadır.⁶²

Misyonerlik faaliyetleri dini yayma amacı doğrultusunda kullanılmakta olan yöntemlerden yalnızca birisidir. Siyasi güç ve ticari ilişkiler bu yöntemlerden daha etkin araçlardır. Dönemsel olarak siyasi iktidarlar ve ticari oluşumlar misyonerlik faaliyetlerine katkı sağlamışlardır. Misyonerlik faaliyetleri genel olarak din adamları tarafından yürütülmekteyken modern dönemlerde din adamları dışından hatta kadınlar arasından misyoner yetiştirildiği görülmektedir. Misyonerler kendilerine göre dini değerlerin zayıf olduğu bölgelerde, kendi memleketlerinde ya da başka bir bölgede faaliyet göstermektedirler. Faaliyet olarak vaaz, tercüme, dini eğitim ve kitap yayımı gibi çalışmalar yürütülmektedir.⁶³

1.5. Hristiyan Misyonerliğin Gayesi

Hristiyan Misyonerliğin gayesi yeryüzünde bulunan tüm insanlığın Hristiyanlaşmasını sağlamak, Hristiyan topluluklar için birlik ve beraberliği bozmadan bir arada bulunmak; Hristiyanlık dışı toplulukları mutlaka Hristiyanlaştırmaktır. Eğer bunlar pek mümkün görülüyorsa toplulukları inandıkları dinden şüpheyi düşürüp uzaklaştırmak sonraki süreçte ise yeni nesil vasıtasıyla dinlerinden vazgeçirmektir. Bu şekilde misyonerler hedef topluluğu kendi ideolojileri doğrultusunda yönlendirmeyi amaç edinmişlerdir.⁶⁴

Misyonerlerin ilk hedefi öncelikle faaliyet yürütülen toplumlarda yaşam süren grupların birbirlerine yönelik hoşnutsuzluklarının tespitin yapılmasıdır. Yapılan bu tespit sonrası misyonerler zayıf olan grubun yanında saf tutarak hedef yönetime karşı içeriden aldıkları destekle mücadele etmektedir. Zayıf, özellikle farklı ırk ve din mensubu toplumlar ile iletişime geçebilmek için onların maddi manevi problemlerine çözüm bularak yönetime karşı olan birçok karşıt grubu teşkilatlandırıp üzerlerinde tahakküm kurarak onları kurtuluşun hedef yönetimin yıkılması ile neticeleneceğine inandırmaktır.⁶⁵

Misyonerlerin genel amaçları hedef ülkelerde gelişmekte olan siyasi, sosyal, kültürel ve endüstriyel yapılanmaları engellemek, yönetim ve halk arasında bozgunculuk çıkarmak ve ayaklanma zemini oluşturmaktır. Özel amaç ise misyonerlik çalışmalarının önünü açmak

⁶² Tahsin Fendoğlu, *Ermeni Probleminin Doğuşunda Amerikan Misyonerlerinin Rolü (XIX. YY)*, Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, Ankara, 2003, s. 456.

⁶³ Kılıç, a.g.e., 2014, s. 329.

⁶⁴ Zeki Arslantürk, *Türkiyede Misyonerlik Faaliyetleri*, İSAV, Ensar Yayınları, İstanbul, 2004, s. 382.

⁶⁵ Hüseyin Canyaş, Orkunt Canyaş, “Osmanlı’dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı 31, 2012, s. 61.

amacıyla hedef ülke, üst düzey yöneticileri ile ılımlı ilişkiler geliştirmenin yanında kılık, kıyafet ve din değiştirme yöntemleriyle hedef ülkenin en gizli kademelerine yerleşme imkânı bularak amaçlarını gerçekleştirmektedir.⁶⁶ Misyonerler siyasal, sosyal, endüstriyel, yönetsel birçok amaç ve gayeye sahiptirler. Belirtilen amaçlar hedef topluluğun koşulları ve sahip oldukları güç niteliğinde şekillenmektedir. Misyonerler faaliyetlerinde en kısa zamanda sonuç almaya odaklanırlar. Misyonerler, coğrafi ve kültürel öğeleri dikkate alarak misyonerlik çalışmaları yürütmek adına çeşitli özel yöntemler geliştirmektedirler. Nitekim dini gaye sonuçlanana kadar her türlü gayret sarf edilmektedir. Misyonerler 1970’li yıllardan itibaren özel yöntemlerle özellikle 10/40 paralelleri arasında yaşam süren insanlığın %97’lik bölümüne İncil’i tanıtmayı hedeflemişlerdir.⁶⁷

Hristiyan misyonerler ilk gittikleri bölgelerde iyi ve merhametli insan rolüne bürünmüşler ancak süreç içerisinde imkân bulmaları halinde kendilerine biat etmeyenleri yok etme eğilimi içerisine girmişlerdir. Özellikle hedef toplumlarda dini, siyasi ve ekonomik tahakküm kurma amacıyla hareket etmektedirler. Hristiyanlar, putperest yerlilerle karşılaştıklarında yoksulluk içerisinde bulundukları için yerlilerden yardım talebinde bulunmuşlardır. Yardım talebini karşılıksız bırakmayan yerliler ile Hristiyanlar arasında kaynaşma sağlanarak bu şekilde Hristiyanlık yerli halk arasında yayılma imkânı bulmuştur. Ancak ilk başta özgürlük, adalet, kardeşlik ve birliktelik mesajları veren misyoner sloganları, yönetimin ele geçirilmesiyle askıya alınmış, verilen sözler unutulmuş, putperestlik ortadan kaldırılmış ve biat etmeyen yerlilere kendi topraklarında yaşama şansı tanınmamıştır.⁶⁸

Misyonerlik faaliyetlerinin beslendiği kaynaklar arasında Katoliklerin ruhani lideri Papaların fikirleri ve söylemleri de yer almaktadır. 1965 tarihinde Papa II. Vatikan Konsil’e ait prensipler içerisinde misyonerlik faaliyetleri yer almaktadır. Papa II. Jean Paul’un 1999 tarihindeki basında yer alan söylemlerinde 1. Bin Yıl için Avrupa, 2. Bin Yıl için Amerika ile Afrika, 3. Bin Yıl içinde ise Asya’nın tamamının Hristiyanlaşmasının sağlanması hedeflenmektedir.⁶⁹

Genel manada misyonerliğin özellikle Hristiyan emperyalist devletlerin Müslümanlar üzerinde nüfuzunu sağlamak, eski dönem kiliseleri tekrar faaliyete geçirmek, maddi olarak

⁶⁶ İskender Oymak, *Metot ve çalışma Alanları Açısından Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara Okulu Yayınları, 2010, s. 143.

⁶⁷ Oymak, a.g.e., s.149.

⁶⁸ Kuzgun, a.g.e., s. 65-66.

⁶⁹ Ömer Yılmaz, “Misyonerlik Faaliyetleri ve Misyonerliğin Teopolitik Boyutları”, *Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2018, s. 65.

milletleri sömürmek gibi gayeleri göz önünde bulundurulduğunda misyonerler için emperyalizmin silahsız fedaileri tabiri yerinde olacaktır.⁷⁰

1.6. Misyonerlerin Eğitilmesi

Misyoner olarak yetiştirilecek görevliler henüz küçük yaşlarda iken seçilmektedirler. İleride verilecek göreve göre ahlaki ve fikri olarak eğitime tabi tutulmaktadırlar. Bu amaçla kurulan İngiliz misyon kuruluşları, her dönem ortaokul öğrencileri arasından başarılı olanları ailelerin izni doğrultusunda kurumlara alarak kapasite ve yeteneklerine göre küçük gruplara ayırıp, çeşitli hedef bölgelerde yetiştirmektedirler. Öğrenciler gittikleri hedef ülkede konsolosluklar aracılığıyla misyoner cemiyetlerinin direktifleri doğrultusunda himaye edilmektedir. Bununla birlikte misyonerler bulundukları her bölgeye uyum gösterebilecek seviyede yetiştirilmektedirler. Görev aldıkları bölgenin dilini, kültürünü en ince ayrıntısına kadar öğrenir, her türlü şart altında faaliyet sürdürebilecek hiçbir şekilde şevkleri kırılmayacak kabiliyette donatılmaktadırlar.⁷¹

Misyonerlik çalışmaları yürütecek adaylara verilecek olan eğitim, çocukluk çağlarından itibaren başlamaktadır. İleride çeşitli misyon bölgelerinde görevlendirilecek çocuklar için ailenin rızası alındıktan sonra, eğitim sürecine geçilir. Aday çocuklar yeteneklerine göre sınıflandırılıp faaliyet alanlarına göre eğitime tabi tutulmuştur.⁷² Misyonerler yetiştirilmelerinden kaynaklı olarak kendilerini faaliyet gösterdikleri topluluktan üstün tutmuşlardır. Bu düşünce onların zihninde o denli yer tutmuştur ki görev üstlendikleri bölge insanının zayıf yönlerini ortaya çıkarmak, onlara göre bir eğitim göstergesi sayılmıştır. Amerikan misyoner William Goodell bir yazısında; misyoner üç yıl boyunca hiçbir faaliyette bulunmadan halka dâhil olsa, halkın ne kadar cahil, aciz ve ahmak olduğunu kavrasa bu durumun kendisine Osmanlı Devleti'nde konuşulan bütün dilleri öğrenmesinden daha çok getiri sağlayacağını ifade etmiştir.⁷³

Geçmiş dönemlerde iletişim ağının sınırlı olmasından dolayı hedef bölgenin kültürel kodları tam olarak bilinmediğinden bölgeye dini argümanlarla gidilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. İnsanlığın farklı kültürel yapılardan haberdar olamamaları, misyonerlere gelişmiş bir misyon eğitiminden ziyade teoloji eğitimi verilerek faaliyet yürütecekleri bölgeye

⁷⁰ Oğuz Akyüz, *Misyonerlerin Faaliyetleri ve Propaganda Teknikleri*, Neden Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 23.

⁷¹ Oymak, a.g.e., s. 130.

⁷² Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*, 3. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000, s. 39-40.

⁷³ Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 5-6.

gönderilmelerini zorunlu kılmaktadır. Gidilen bölgede halkın dini inançlarını, kültürel dokularını öğrenen misyonerler genel olarak bölgede edindikleri bilgiye göre hareket etmekteydiler. Ancak günümüz dünyasında misyonerlik eğitimi daha sistemsal bir oluşum içerisinde. Bu faaliyetler konu üzerinde ihtisas sahibi misyonerlerce yürütülmektedir. Nitekim ilk dönem misyonerler genel olarak Hristiyanlığın tanınmadığı bölgelerde çalışmalar yürütürken, çağımızda neredeyse Hristiyanlığın varlığından haberdar olunmayan bir bölgenin kalmış olmaması misyonerleri nitelikli bir eğitime, edinilen bilgilerin ise hedef kitleye uygun stratejiler doğrultusunda uygulanmasını zorunlu kılmaktadır.⁷⁴

1.7. Misyonerliğin Tarihçesi

İnsanlık tarihi boyunca ideolojiler, fikir ve dini inanç bağlıları kendi görüşlerinin yayılmasını arzu etmektedirler. Bu olgu insanın yaradılışından kaynaklı olup neredeyse tüm dini inanç etrafında birleşen insanlığın ortak dürtüsü haline gelmiştir. Özellikle Hristiyan dünyasının kendi dini inançlarını farkı topluluklara ulaştırma ve benimsetme konusunda önemli başarı elde ettiklerini söylemek mümkündür. Nitekim yukarıda bahsedildiği üzere yeryüzünde Hristiyanlığın ulaşmadığı bir alandan bahsetmek pek mümkün görülmemektedir. Hristiyanlığı yaymak amacıyla kullanılan en etkin araç ise misyonerlik kuruluşları olmuştur. Misyonerlik faaliyetlerini diğer semavi dinler de kullanım alanı olarak benimsemiş olsalar da misyonerlik terimi, neredeyse Hristiyanlık ile özdeşleşmiştir. Bu özdeşleşmenin sebebi ise misyon terimine atfedilen anlam ve bu anlamın İncil ile temellendirilip misyonerlik görevinin kutsiyeti ve cennete girişin anahtarı olarak benimsenmesidir.⁷⁵

Hristiyanlığın misyon teoloji biliminde misyon terimi, beşerî kaynaklara dayanan bir olgu olarak görülmemektedir. Misyonun asıl kaynağı Yaratıcıdır. Yuhanna'da bulunan "*Baba beni nasıl gönderdiyse bende sizi gönderiyorum*" ibaresindeki anlayışa paralel olarak Yaratıcının Hristiyanlığı yayma konusunda Hz. İsa'yı görevlendirmesi, Hz. İsa'nın da bu doğrultuda havarilere görev vermesi arasında bir ilişkinin varlığından söz edilmektedir.⁷⁶ Hz. İsa'nın ise bağlılarına hitaben; yeryüzüne dağılın her yaratılmışı İncil'i anlatın ve öğretin emri tarihsel süreç içerisinde Hristiyan misyonerliğinin propaganda kaynağını teşkil etmektedir.⁷⁷

Hz. İsa'nın peygamberliği döneminde onun tebliğine uyan 12 kişi, havariler olarak adlandırılmışlardır. Hristiyanlık inancına göre Hz. İsa'nın göğe yükselişinden sonra tebliğ

⁷⁴ Turan, a.g.e., 2011, s. 208.

⁷⁵ Süleyman Turan, *Misyonerliğin Kurucusu Pavlus*, IQ Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2006, s. 13.

⁷⁶ Turan, a.g.e., 2011, s. 14.

⁷⁷ Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999, s. 15.

görevini havariler yerine getirmişlerdir ve bu sebepten dolayı havarilerin ilk misyonerlik faaliyeti yürütenler olduğu kabul edilmektedir. Hristiyanlıkta misyon ve misyonerlik Hz. İsa ve İncil'e dayandırılrsa da tarihte Hristiyan misyonerliği konusunda en etkin ve en önemli şahsiyet Pavlus olmuştur.⁷⁸ Pavlus Anadolu topraklarının önemli bölgelerinde, Asya kıtasının büyük bir bölümünde, Yunanistan ve Makedonya'nın birçok yerinde kilise inşa etmiş ve Hristiyanlığı örgütlemiştir. Pavlus'un etkin çalışmaları sonucu Hristiyanlık, hızlıca Roma'nın önemli ticaret merkezlerinde yayılma alanı bulmuştur.⁷⁹

Pavlus Hristiyanlığı yaymak amacıyla kaleme aldığı mektuplarında üzerine düşen sorumluluklar, yaşadığı zorlukları ve hedef kitleye misyonu taşıırken kullandığı yöntemi şu şekilde ifade eder; ben hürüm herhangi birinin kölesi olmadım ancak Hristiyanlığa daha fazla insan kazandırmak adına herkese köle oldum. Yahudileri ikna edebilmek için Yahudi gibi yaşadım. Musa Hukukuna bağlı olmadığım halde bağlı gibi davrandım. Acizleri kazanabilmek için onlarla aciz oldum. Bedeli ne olursa olsun insanlığı kurtarabilmek adına herkes için her şeydim.⁸⁰ İfadelerden anlaşıldığı üzere Pavlus, insanlığa kendi dini inançlarını benimsetebilmek amacıyla her yolu mübah görmüş, inanıp biat etmediği olguları taraftar toplayabilmek amacıyla kabul eder gibi görünerek en safiyane tabirle “takiyye” yolunu kullanmıştır.⁸¹

Tarihi süreç içerisinde Hz. İsa'dan sonra tebliğ faaliyeti, misyonerliğe evrilmiş, Pavlus'un çalışma yöntemleriyle yeni bir anlam kazanmış ve bu yöntemler gelecekteki Hristiyan misyonerlerinin temel ilkeleri halini almıştır. Misyonerlik faaliyetleri günümüze kadar 9 evreden geçmiş ve her evre farklı metot ve uygulamalara tabi olmuştur. Bu evreler;

1. 33/100 evresi; Havariler devri ve Hristiyanlığın tanıtımı,
2. 100/800 evresi; Kilisililerin oluşturulması ve Hristiyan öğretisinin aktarılması,
3. 800/1071 evresi; Dini Kudret devri, Kiliselerin tek ve etkin güç olması,
4. 1071/1453 evresi; Anadolu'nun Türk hâkimiyetinden tekrar alınmaya çalışılması,
5. 1453/1650 evresi; Reformasyon devri, Hristiyanlık ile Milliyetçilik olgusunun birlikte değerlendirilmesi dogma ve öğreti tartışması,
6. 1650/1793 evresi; Hristiyanlıkta farklı mezheplerin ortaya çıkması,

⁷⁸ Ali Ulvi Özbey, Ali Coşkun, “Pavlus Hristiyanlığından Protestan Evanjelizmine Misyonerlik Süreci”, *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2017, s. 146.

⁷⁹ Remzi Kılıç, “Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 19, 2006, s. 329-330.

⁸⁰ Gündüz, a.g.e., s. 5.

⁸¹ Gündüz, Aydın, a.g.e., s. 28.

7. 1793/1965 evresi; her misyonerlik kuruluşunun kendi dallarında çalışmalar yürüttüğü modern dönem,
8. 1965/2000 evresi; farkı dinlerin ve farklı ulusların diyalog dönemi,
9. XXI. yüzyıl kültürel etkileşim yoluyla Batı kültür ve medeniyetini üstün kılma devri olarak sıralanmaktadır.⁸²

Matta’da nakledildiğine göre Hz. İsa, havarilere tüm insanlığı Baba-Oğul-Kutsal Ruh adına kutsamalarını ve ilahi emirleri tüm insanlığa öğretmelerini emretmiştir. Ancak tarihi süreç içerisinde misyonerlik faaliyetlerinin yalnızca bir din tebliğ vazifesi olmadığı, dinsel öğelerden çok siyasi, sosyal ve ekonomik nüfuz edinme amacına hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Hristiyanlık adına sürdürülen misyonerlik faaliyetleri sırası ile dini misyonerler, tacirler ve donanma aracılığı ile gerçekleştirilmiş, böylece misyonerlik adına yapılan çalışmalar sömürgecilik faaliyetleri ile aynı doğrultuda seyir almış ve Doğu üzerinde Batı hegemonyasının temelleri atılmıştır.⁸³

1.8. Misyonerlerin Osmanlı Topraklarına Gelişi ve Faaliyetleri

Misyonerler Anadolu’yu Hristiyanlığın merkezi olarak kabul etmektedirler. Hristiyanlığın sistematik kurucusu olarak bilinen Pavlus’un Tarsus’ta yaşam sürmüş olması, ilk Hristiyan toplum olarak bilinen Süryaniler’in Mardin’de bulunmaları, Ayasofya’nın Osmanlı elinde bulunması gibi sebeplerden dolayı misyonerlerin asıl ideolojisinin Anadolu’yu ele geçirmek olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Ayrıca misyonerler Anadolu topraklarını Asya Kıtasına açılan kapı olarak görmektedirler.⁸⁴

Osmanlı topraklarında misyonerlik çalışmalarında bulunan ilk grup 1220 tarihinde İstanbul’a ayak basan Saint François tarikatına bağlı Franciscain din adamlarından Katolik Kapusenler olarak bilinmektedir. Bu misyonerlerin İstanbul’da yürüttükleri en önemli faaliyet Bizans ile Roma Kilislerinin birleştirilmesinde oynadıkları rol olmuştur. Bu misyonerler eğitim konusu üzerinde çalışmalar yürütmüş ancak bunlar sonraki dönemlerde yapılan misyoner çalışmalarına göre kısıtlı kalmıştır. Bu topraklarda faaliyet gösteren ikinci grup misyonerler ise Katolik Dominikenler olmuştur. Bu misyonerlerin İstanbul’a gelişleri 13. yüzyılın ilk dönemlerine denk gelmektedir. Yine bu Coğrafyada faaliyette bulunan diğer bir grup ise Katolik Cizvitler’dir. 1583 tarihinde 5 kişiden oluşan misyoner grupla bölgeye giriş yapan

⁸² Abdurrahman Küçük, *Misyonerlikten Diyaloga Türkiye*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara, 2008, s. 54-55.

⁸³ Hulusi Arslan, Ruhi Abat, “Misyonerlerin Allah İncasına Yönelik Yayıdıkları İddialar”, *Dini Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, 2005, s. 233.

⁸⁴ Küçük, a.g.e., s. 241-242.

Cizvit misyonerleri, aynı tarihte Saint Benoit kilisesine bağlı çalışma yürütüp ilk iş olarak okul açmışlardır. 1626 tarihinde ise üç kişiden oluşan Capucin misyonerleri İstanbul'a gelerek Saint Georges Kilisesine bağlı hareket etmiş ve onlarda Cizvitler gibi ilk iş olarak eğitim ile ilgilenmişlerdir.⁸⁵

Dinsel ve mezhepsel amaçlarla Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren misyonerler zaman içerisinde bağlı bulundukları ülkelerin Osmanlı toprakları üzerinde nüfuz edinmelerine aracılık rolü üstlenmişlerdir. Nitekim içerisinde dinsel ve mezhepsel olarak birçok farklılığı barındıran Osmanlı Devleti, misyoner faaliyetleri için en uygun koşullara sahip bölgelerden biri olmuştur. Özellikle XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde azınlıklara tanınan ayrıcalıklar ve kapitülasyonlar batılı devletlerin misyonerlik faaliyetleri için etkin imkânlar sağlamıştır.⁸⁶ XIX. yüzyılda ise Osmanlı topraklarına yönelik misyonerlik faaliyetleri sistematik bir boyut kazanmıştır. Aynı dönemde Amerikan ve İngiliz misyon cemiyetleri Anadolu topraklarında faaliyetlerine ağırlık vermiştir.⁸⁷

Osmanlı Devleti'ne yönelik sürdürülen misyonerlik faaliyetlerini “*Şark Meselesi*” ile ilişkilendirmek mümkündür. “*Şark Meselesi*” terimine bilim insanları ve tarihçiler tarafından çeşitli tanımlamalar yapılmaktadır. İlk kez 1815 tarihli Viyana Kongresinde Ruslar tarafından telaffuz edilen terim, Şarkiyatçı (Doğu Bilimci) Eduart Driault'un tanımlamasına göre; Müslüman olanlar ile olmayanların kavgası olarak belirtilmiş ise de sadece bir din olgusundan ziyade Türkler ile Batılıların sorunu şeklinde tanımlamalarda bulunmaktadır. Nitekim XX. yüzyılın ilk dönemine kadar Ortadoğu olarak adlandırılan bölgenin Osmanlı Devleti olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda dönemin emperyalist güçlerinin çıkar çatışması olarak ifade ettikleri “*Şark Meselesi*” tam olarak Osmanlı meselesidir. Viyana Kongresinde Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan gayri Müslim azınlıkların himaye edilmesi meselesi, zaman içerisinde daha geniş manalar ihtiva etmiştir. Bu kapsamda söz konusu azınlıkların himaye edilmesi kavramı, zaman içerisinde Osmanlı Devleti'ni ekonomik ve siyasi nüfuz altına alarak ya da çeşitli nedenler ortaya atarak parçalamak amacıyla kullanılmıştır.⁸⁸ Emperyalizmin Osmanlı Devleti toprakları üzerinde “*Şark Meselesi*” adı altında ilk hedefi gayrimüslim topluluklar özellikle de Ermeniler olmuştur.⁸⁹ Osmanlı Devleti'nin konuya ilişkin almış olduğu

⁸⁵ M. Metin Hülagü, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10, 2001, s. 61-62.

⁸⁶ Ayten Sezer, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, 1999, s. 172.

⁸⁷ Oymak, a.g.e., s. 63.

⁸⁸ Mustafa Turan, “Osmanlı Devleti'ni Parçalama Politikaları”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler- Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler*, Cilt 10, (ed. Mehmet Metin Hülagü vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014. s. 5.

⁸⁹ Akyüz, a.g.e., s. 34-35.

tedbirler incelendiğinde tedbirlerin azınlıklar üzerinde yaşanan ayrılıkçılığı engelleyecek nitelikte olmadığı ayrıca Şark Meselesinin ilkesi olan *Müslümansız ve Türksüz* bir Batı özlemi duyan devletler, Osmanlı'nın yeniden ayağa kalkma hamlesini her zaman engellemiştir.⁹⁰

Türklerin Anadolu üzerinde egemenlik kurmaları ve Balkanlar üzerinden Avrupa'ya ayak basmalarından itibaren Batılı Devletler Türkleri Avrupa ve Anadolu topraklarından çıkarmak amacıyla Haçlı Seferleri düzenlemiş ancak başarılı olamayınca özellikle Osmanlı Ermenilerini dini, siyasi ve milli şuur çerçevesinde tahakküm altına alarak amaçlarına ulaşmayı hedeflemişlerdir. Kapitülasyonlar ve akabinde Fransa, İngiltere ve Amerika gibi batılı devletlerin "*Hristiyanlığın Hamiliği*" rolünün etkisiyle Misyonerler, XVIII ve XIX. yüzyıl itibaren Osmanlı topraklarında teşkilatlanma sürecine girmişlerdir. Böylece 1701/1702 tarihinde Fransa, 1804 tarihi itibarıyla İngiltere, 1819 tarihi itibarıyla ise Amerika misyonerleri Osmanlı topraklarında faaliyetlere başlamışlardır. İngiliz ve Amerikan misyonerler Ermenilere Protestan, Fransız misyonerler ise Katolik mezhebini benimsetmeye çalışmışlardır.⁹¹

Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nde Hristiyanların koruyuculuğunu üstlenmeleri, misyonerlerin elini daha da güçlendirmiş yaptıkları çalışmaların kutsiyeti ve güçlüğü doğrultusunda mükâfatlandırılacaklarını bildiklerinden dolayı Osmanlı yönetimini gayr-i Müslimlere karşı zulmettiği şeklinde asılsız iddialar ortaya atarak, Batı kamuoyundan maddi ve siyasi destek sağlamışlardır.⁹² Katolik Fransızlar misyonerlik faaliyetlerine her ne kadar Amerika ve İngiltere'den daha önce başlamış olsalar da iki devletin Fransa'ya göre giderek artan ekonomik ve siyasi nüfuzları zamanla Ortadoğu bölgesinde Fransız etkisini azaltmıştır.⁹³

Osmanlı Devleti'nde azınlıklara yönelik protestanlaştırma yönlü misyonerlik çalışmaları daha çok Amerika tarafından yürütülmüştür. İngiltere zaman içerisinde misyonerlik çalışmalarından çekilerek Osmanlı üzerinde politik faaliyetlerini elçilikler ve istihbari yöntemler çerçevesinde gerçekleştirme yoluna gitmiştir.⁹⁴

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin büyük bir bölümü Gregoryen Ermeni Kilisesi mensubu iken Hristiyanlığın Katolik ve Protestan mezhebini benimsemiş Ermeniler de bulunmaktadır. Ermeniler hem misyonerlik faaliyetleri neticesinde hem de XIX. yüzyıl itibarıyla Batılı devlet vatandaşlarına verilen ekonomik ve siyasi ayrıcalıklardan faydalanmak

⁹⁰ Mustafa Turan, "Osmanlı Devleti'ni Parçalama Politikaları", *Tarihte Türkler ve Ermeniler- Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler*, Cilt 10, (ed. Mehmet Metin Hülagü vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014. s. 5.

⁹¹ Süslü a.g.e., s. 28.

⁹² Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi: Kronoloji ve Kaynakça*, Bilimevi Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.15-16.

⁹³ Akyüz, a.g.e., s. 32.

⁹⁴ Tuncer Günay, *Misyonerler ve Fener Rum Patrikhanesi, Haçlıların Ajan Provokatör Kolları*, Berikan Yayınevi Ankara, 2002, s. 198.

amacıyla Gregoryen Kilisesinden bağlarını kopararak Katolik ve Protestan mezheplerine geçmeye başladıkları bilinmektedir.⁹⁵

Fransız din adamlarının misyonerlik çalışmaları sonucunda Ermeni toplumu arasında Katolik mezhebi bağlıları çoğalmış, Gregoryen Kilisesinden ayrı yeni bir oluşum olarak Ermeni Katolik cemaati ortaya çıkmıştır. Fransız misyonerlik faaliyetleri yoğun çalışmalar neticesinde XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde başarı elde ederek Sultan II. Mahmut 1830 tarihinde Ermenileri müstakil bir toplum olarak kabul etmiştir. Böylece millet statüsü kazanan Katolik Ermeniler Patriklik ve Piskoposluk oluşturma hakkı, daha önce sürgüne gönderilen Katolik Ermenilere geri dönüş hakkı, kilise ve çeşitli dini yapı inşa hakkı ve farklı cemaatlere tanınan her türlü haktan yararlanılması sağlanmıştır.⁹⁶

Hristiyan misyonerlerinin Anadolu topraklarında asıl amaçları Müslümanların Hristiyanlaştırılması olmuştur. Ancak bu kapsamda yürütülen misyonerlik faaliyetleri etkili olmamıştır. Bu sebepten dolayı misyonerler mezhepsel misyonerlik doğrultusunda Doğu Kiliselerine bağlı toplumları özellikle de Ermenileri hedef toplum olarak belirlemişlerdir.⁹⁷ Misyonerler bu doğrultuda Anadolu toprakları üzerinde Ermeni toplumunun yaşam sürdüğü bölgeler üzerinde teşkilatlanmışlardır. Öncelikle Katolik ardından Protestan misyonerler, İzmir, İstanbul, Bursa, Kayseri, Ankara, Arapkir, Antakya, Antep, Harput, Diyarbakır, Maraş, Trabzon, Tokat ve Erzurum bölgelerinde bulunan Ermeni kiliseleri ile doğrudan maddi ve manevi ilişkiler kurarak aynı bölgelerde misyonerlik faaliyetlerini güçlendirmek amacıyla okullar açmışlardır.⁹⁸

Başlangıcında bireysel genel olarak ise duygusal bir olgu olan misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmesine ve gerileme sürecine girmesine bağlı olarak maddi olanaklarını artırarak dini olgu doğrultusunda emperyalizmin bayraktarlığını ilke edinmiştir. Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyetleri;

1. Kilise inşa etmek,
2. Telkinlerde bulunarak konferanslar düzenlemek,
3. Hayır kuruluşları oluşturmak,
4. Öksüz çocukların barınma ihtiyaçlarını karşılamak,
5. Fakir çocuklara yönelik yardımlarda bulunmak,

⁹⁵ Sezgin, a.g.e., s. 53.

⁹⁶ İhsan Satış, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Katolik Cemaatine Dair Âli Paşa ve Kastro Bey'in Lâyihaı", *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 9, Sayı 18, 2016, s. 254-255.

⁹⁷ Hasan Kundakçı, *Emperyalizmin Maşası Ermeniler*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2006, s. 46.

⁹⁸ Karcakaya a.g.e., s. 17.

6. Fakir insanlara iş olanağı oluşturmak,
7. Hastaların bakımını üstlenip ilaç temininde bulunmak,
8. Mektepler açıp Hristiyan din adamları yetiştirmek.

Tüm bu çalışmalar icra edilirken misyonerlere göre en önemli nokta, hedef toplumu korkutmamak ve tepkiye sebebiyet verecek tüm faktörlerden uzak durmak ve bu şekilde hedef toplumu tahakküm altına almaktır.⁹⁹

Misyonerler Osmanlı Devleti topraklarında yabancı gibi görünüp dikkat çekmemek ve faaliyetlerinde daha etkin olabilmek amacıyla sosyal ve kültürel yaşamlarında Türkler gibi hareket etmişlerdir. Bu nedenle misyonerler kılık kıyafet değiştirip, Müslüman sakalı tarzı sakal uzatarak, fes takmayı ihmal etmemişlerdir. Kimi öncü misyonerler Osmanlı topraklarına ilk geldiklerinde Türkçe öğrenmiş, Müslüman ibadethanelerini ziyaret etmiş, İslamiyet hakkında bilgiler edinerek, namaz kılacak seviyede Kur'an-ı Kerim surelerini öğrenerek bölge halkı ile ılımlı ilişkiler kurmuşlardır.¹⁰⁰

Misyonerler, Ermeni toplumu için Osmanlı topraklarında sağlık kuruluşları, okullar, matbaa ve çağdaş kurumlar oluşturarak görev aldıkları ülkenin dini, siyasi ve ekonomik sömürsünün aracısı olmuşlardır. Belirtilen kurumlar arasında misyonerler için en etkin silah okullar olmuştur. Okul misyonerlik için kültürel bir boyut olup Batılı devletlerin dillerini yayarak hedef ülke içerisinde bağlantı kurulacak grupların oluşumu için gerekli görülmüştür. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne Batının dini ve kültürel dokusunun okullar aracılığıyla yaymak istenmesi, misyoner okullarının önemini ortaya koymaktadır. Misyonerler bu kuruluşlar neticesinde hem insan kaynağını hem de Osmanlı Devleti içerisinde siyasi nüfuzlarını artırmayı amaç edinmişlerdir.¹⁰¹

Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde nasıl bir yol izlenmesi gerektiği konusunda çalışmalar yürüten misyonerler, din adamlığı rolünü bir kenara bırakarak Anadolu'nun sağlık hizmetlerindeki yetersizliklerinden faydalanıp bu alanı misyoner eliyle kaldırmak amacıyla sağlık sektörüne yoğunlaşmışlardır. Misyonerlere göre Hz. İsa tarafından havarilere hastaları iyileştirerek kötü ruhları kovma yetisi vermiştir. Böylelikle havariler, insanları Tanrı'nın kudretinden haberdar etmek ve hastalıklara çare olmak amacıyla görevlendirmiştir. Hz. İsa'nın bu görevlendirmesi doğrultusunda misyonerler hem Hristiyan

⁹⁹ Erdal Sezgi, "Osmanlı Devleti'nde Misyonerlik Çalışmaları ve Ermeniler", *Kafdağı Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, 2022, s. 191.

¹⁰⁰ Mehmet Alparslan Küçük, "Anadolu'da "Protestan Ermeni Milleti"nin Oluşumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 50, Sayı 2, 2009, s. 165-166.

¹⁰¹ H. Canyaş, O. Canyaş, a.g.e., s. 62.

iletisini yaymak hem de hastalıklara çare olmak amacıyla en ücra köşeleri dolaşmışlardır. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yönetimden izinli veya izinsiz birçok sağlık kuruluşu kurulmuştur.¹⁰² Osmanlı Devleti toprakları üzerinde özellikle eğitim ve sağlık alanlarında önemli çalışmalar yapan misyoner kuruluşları, tabip misyoner ve eğitimci misyoner olarak çalışma yürütmüşlerdir. Sağlık ve eğitim kurumları bünyesinde bulundurulanan araç gereçler ve teçhizatların modern ve donanımlı olması zamanla misyonerlerin toplum nezdinde itibar kazanmalarını sağlamıştır.¹⁰³

Misyonerlerin Osmanlı topraklarını hedef seçmelerinin bir diğer önemli sebebi Osmanlı coğrafyasının zengin yer altı kaynaklarına sahip olmasıdır. Sanayi devriminin etkisiyle batılı emperyalist güçlerin hammadde ihtiyacı ve buna bağlı olarak Anadolu'nun doğusunda zengin bakır, kömür ve petrol kaynakları emperyalizmin maşası olan misyonerleri Osmanlı topraklarına yönetmiştir. Özellikle Amerikalı misyonerler, tacirlerin Osmanlı Devleti ile kurdukları ilişkiler neticesinde Osmanlı topraklarına sızma imkânı bulmuşlardır. Böylece misyonerler dini siyasi ve ekonomik ideolojileri doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni parçalama zeminini oluşturmuşlardır.¹⁰⁴

Osmanlı Devleti toprakları üzerinde misyonerlik faaliyetleri sonucu gelinen noktayı belirtmesi açısından farklı tarihlerde yapılan nüfus sayımı ve dağılımları önemli bilgiler vermektedir. Buna göre 1893 tarihli nüfus sayımına göre Katolik nüfusun 149.786 olduğu bunun yarıdan fazla kısmını ise Katolik Ermenilerden oluştuğu varsayılmaktadır. Yine aynı yılki nüfus sayımına göre Protestan Ermenilerin sayısı ise 35.419 olarak kayda geçmiştir. 1910/1911 tarihlerinde yapılan nüfus sayımına göre ise toplam Katolik Ermeni sayısı 89.040, Protestan nüfus sayısı ise kökensel bir ayrıntı verilmeden 53.880 olarak kayda geçmiştir. Sayısal veriler göz önünde bulundurulduğunda Ermenilere yönelik misyonerlik çalışmalarının önemli ölçüde etkili olduğu görülmektedir.¹⁰⁵

¹⁰² Mehmet Alparslan Küçük, a.g.e., s. 166.

¹⁰³ Şinasi Gündüz, "Misyonerlik", *İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2005, s.196.

¹⁰⁴ Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimize Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991 s.14.

¹⁰⁵ Sezgi, a.g.e., s. 197-198.

İKİNCİ BÖLÜM

AMERİKA’NIN ANADOLUDA OSMANLI ERMENİLERİNE YÖNELİK MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

2.1. Osmanlı Devleti-Amerika ilişkileri

1783 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Amerika, kısa süre zarfında özgün bir devlet yapısı oluşturmayı başarmıştır. Uluslararası ticarete büyük önem veren Amerika’nın en önemli ticaret bölgelerinden biri de Akdeniz olmuştur. O tarihlerde dünya ticareti açısından büyük önem arz eden Akdeniz bölgesinde yer edinebilmek Amerika gibi bağımsızlığını yeni ilan etmiş bir ülke için büyük öneme sahiptir. Osmanlı Devleti’nin üç kıtada geniş topraklara sahip olması, ayrıca jeopolitik konumu ve zengin yeraltı kaynaklarına sahip olması, Amerika’nın Osmanlı Devleti ile ilişki kurmasını zaruri kılmıştır. Amerikalıların Osmanlı topraklarını ilk ziyaretleri ticari faaliyetler neticesinde gerçekleşmiştir. Amerika’ya ait ticari gemiler 1786 tarihinde İstanbul, 1797 tarihinde İzmir, 1800 tarihinde İskenderiye limanlarına yanaşmışlardır.¹⁰⁶ Amerika ile Osmanlı arasında ilk münasebet Osmanlı Devleti’ne bağlı olan ve “*Garp Ocakları*” olarak tabir edilen Kuzey Afrika bölgelerinde yaşanmıştır. Akdeniz ve Atlas Okyanusunda ticaret yapan gemileri ele geçirip ganimet elde eden “*Garp Ocakları*” İngiltere’ye karşı bağımsızlığını kazanan ve gemilerinden İngiliz bayrağını kaldıran Amerikalıları hedef almıştır. 1784 tarihinde Amerika’ya ait Bestey isimli geminin Faslı korsanlarca ele geçirilmesi ve devam eden korsanlık faaliyetleri neticesinde Amerika ile Fas 1786 tarihinde ticaret ve vergi adı altında antlaşma imzalamıştır. Sonraki dönemlerde Amerika sırasıyla Cezayir, Trablus ve Tunus ile dostluk ve ticaret antlaşması imzalamış, antlaşmalara göre Amerikan gemileri bölgede serbestçe faaliyet gösterecek buna karşılık Amerika Osmanlı Devleti’ne bağlı bulunan “*Garp Ocaklarına*” vergi ödeyecektir.¹⁰⁷

İzmir, Osmanlı-Amerika ilişkileri açısından önemli bir statüye sahip olmuştur. Amerikan ticaret gemileri İngiliz desteği ile kısa süre içerisinde İzmir’de ticari temsilcilik açmayı başarmışlardır. O dönemde İngiltere ve Fransa’ya yönelik denge politikası güden Osmanlı Devleti, Amerika’nın İngiltere’ye yakınlığı sebebiyle ilişkilerde ihtiyatlı hareket etmiştir. 1802 tarihinde Amerika tarafından İzmir’e Konsolos sıfatı ile gönderilen William Stewart’ın Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmeyip tanınmaması bu durumun en önemli

¹⁰⁶ Yavuz Güler, “Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri (1795-1914)”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 2005, s. 230-231.

¹⁰⁷ İhsan Satış, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı–Amerika Silah Ticareti”, *History Studies, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı*, 2011, s. 295-296.

göstergesini teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti tarafından tanınmamasına rağmen William Stewart Amerika'nın ticari temsilcisi olarak İzmir'de kalmış, ticari faaliyetlere yönelik Amerika'ya rapor vermiştir. 1803 tarihinde İzmir Konsolosu olarak kabul gören W. Stewart İzmir ile ilgili olarak; *“Doğu ve Batı Hindistan ve Güney Amerika ile yapacağımız ticaretlerde ihtiyaç duyduğumuz hammaddeleri Türkiye'den karşılayacağız. Aynı şekilde Türkiye'nin tükettiği ürünler de bu ülkelerden Avrupa'ya oradan da İzmir'e getirilecektir. İzmir, Türkiye'de tüketilen bütün yabancı ürünlerin genel merkezidir”* şeklinde ifadelerde bulunmuştur.¹⁰⁸

1830 tarihine kadar Osmanlı Devleti ve Amerika arasında ticaret ile ilgi kesinleşmiş bir antlaşma bulunmamasından dolayı Amerika-Osmanlı arası ticaret İngilizlere ait Levant Şirketi güvencesi ile sağlanmıştır. Bu sayede Amerika, Levant şirketinin sahip olduğu birçok ticari hakka sahip olmuştur. Ancak 1811 tarihinde İngiliz Levant Şirketi Amerikalı tüccarlara sağladığı güvenceye son verince, yüksek gümrük vergileri ile karşı karşıya kalan Amerikalıların Osmanlı Devleti'ne başvurusu üzerine Amerikalı tüccarlara, Fransızların ödemekte olduğu gümrük vergileri seviyesinde bir vergi düzenlemesi getirilmiştir. Böylece Osmanlı-Amerikan ilişkilerinin başlangıcını teşkil eden ticari faaliyetler, 1830 tarihinde imzalanan Ticaret Antlaşmasına kadar bu şekilde sürdürülmüştür.¹⁰⁹

1827 tarihinde Navarin'de İngiliz, Rus ve Fransızlar tarafından Osmanlı donanmasının imha edilmesi olayı Osmanlı-Amerikan ilişkilerine yeni bir ivme kazandırmış, akabinde yaşanan Osmanlı-Rus savaşında ağır yenilgi alan Osmanlı Devleti, yeni bir dost arayışı içerisine girmiş, böylelikle Osmanlı Devleti ve Amerika arasında gerçekleşen müzakereler sonucu 1830 tarihinde Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması imzalanmıştır.¹¹⁰ Dokuz madde üzerine oluşturulan bu antlaşma ile Amerika, Osmanlı ile arasında ticari ilişkiler bulunan diğer devletlere göre en çok ayrıcalığa sahip ülke statüsü kazanmıştır. Aynı kazanımlar Amerika topraklarında faaliyet gösteren Osmanlı tüccarları için de geçerli olsa da o dönemde Atlas Okyanusunu aşabilecek donanımda gemilere sahip olmayan Osmanlı tüccarları, bu ayrıcalıklardan yararlanma imkânı bulamamışlardır. Bu sebeple Amerika-Osmanlı arası ticaret XIX. yüzyılın sonuna değin bu şekilde tek taraflı sürdürülmüştür.¹¹¹

¹⁰⁸ Doğan Koçak, “Tarihsel Süreç İçerisinde Türkiye ile ABD Arasında Olan İlişkilerin Gelişimi ve Türkiye-ABD Ticaret Antlaşması (1 Nisan 1939)”, *Atatürk Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, 2018, s. 99-100.

¹⁰⁹ Zeynep Kurt, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Faaliyetleri (1914-1917)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020, s. 4.

¹¹⁰ Bilal Niyazi Şimşir, “Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine” *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu* (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara 1985, s.79.

¹¹¹ Mine Erol, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika Birleşik Devletleri'yle Yaptığı Ticaret Antlaşmaları*, Konya, 1987, s. 14.

2.2. Osmanlı-Amerikan Ticari İlişkilerinde Ermeni Rolü

1830 tarihinde imzalanan Ticaret antlaşmasında karara bağlanan ve Osmanlı devleti için birçok problemi beraberinde getirecek olan üçüncü madde Amerikalılar ve Osmanlı Ermenilerinin uzun yıllar boyunca yakınlaşıp etkileşim içerisine girmelerinin önünü açmıştır. Bu maddeye göre Amerikalı tüccarlar Osmanlı Devleti ile ticari ilişkilerini simsarlar aracılığı ile sağlamaktadır. Simsarlar, Osmanlı devleti içerisinde her türlü etnik gruplardan temin edilebileceği gibi Amerikalıların simsarlar ile olan ilişkilerine Osmanlı Devleti herhangi bir müdahalede bulunamayacaktır. Söz konusu madde Ermeni tebaa için önem arz etmektedir; çünkü Osmanlı Devleti'nde simsar olan en etkin grup Ermenilerdir. Bu antlaşma bir yandan Amerikalı tüccarlara Osmanlı pazar kapılarını aralarken diğer yandan Osmanlı Ermenilerine Amerika yolunu açmıştır.¹¹² 1830 tarihinde iki ülke arası yapılan ticaret antlaşmanın özelliğinden kaynaklı çok sayıda simsar kullanmak gerekmektedir. Çünkü Amerika ticaret gemileri, İzmir limanına yanaştığında indirdiği şeker, kahve, baharat, boya gibi malları Anadolu topraklarının iç kısımlarında bulunan Harput, Erzurum, Van gibi Ermeni tebaanın yaşam sürdürdüğü bölgelere kadar ulaşmasını sağlayacak toptancı, aracı, komisyoncu simsarlarla iş birliği yapması kaçınılmazdı. Osmanlı Devleti'nin kıyı bölgelerinde simsarlık faaliyetlerini Rumlar üstlenirken Anadolu topraklarının iç kesimlerinde ise simsarlık konusunda Ermeniler tekel konumundaydı. Hem Amerikan mallarının ülkenin iç kısımlarına dağılımı hem de Osmanlı Devletinden Amerika'ya gidecek olan malların toplanıp İzmir limanında Amerikan gemilerine yüklenmelerinde birçok Ermeni simsarlardan yararlanmak gerekiyordu.¹¹³

Ermenilerin Anadolu topraklarının ücra köşelerine kadar uzanabilmeleri büyük iş imkânı elde etmelerini sağlamış bu bağlamda iki ülke arası ticaret hacminin genişlemesiyle birlikte Amerika ile ticari iş birliği içerisine giren Ermeni sayısı da bir hayli artış göstermiştir. Bu durum ilerleyen süreçte Osmanlı Devleti içerisinde Amerikan güdümünde önemli ölçüde zengin bir Ermeni topluluğun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Hatta simsar Ermeniler Amerikan tüccarlar ile ortaklık ilişkileri geliştirerek ticaretten daha fazla pay elde etmeyi başarmışlardır. O dönemde İstanbul ve Anadolu topraklarında yaşam süren Ermeniler arasında Amerikan vatandaşlığına geçişler de başlamıştır.¹¹⁴

¹¹² Şenol Katrancı, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s.39-40.

¹¹³ Şimşir, a.g.e., 1985, s. 81.

¹¹⁴ Katrancı, a.g.e., s. 40.

2.3. Osmanlı-Amerikan İlişkilerinde Konsoloslukların Rolü

1816 tarihinden sonra Osmanlı topraklarına çok sayıda Amerikan konsolosu gelmiştir. Gelenler ticari faaliyetler yanında misyonerlik çalışmaları yürütmüşlerdir. Görünüş itibarıyla ticari faaliyet yürüten misyonerlerin asıl amacı Osmanlı topraklarında istihbari bilgiler toplamak olmuştur. 1820 tarihinden itibaren başlayan misyonerlik faaliyetleri ilk olarak Anadolu topraklarında Hristiyanlığı yaymayı amaç edinse de başarı sağlanamaması üzerine Hristiyanlığın çeşitli mezheplerine mensup Osmanlı tebaası protestanlaştırılmaya çalışılmıştır.¹¹⁵

1830 tarihinde imzalanan ticaret antlaşması sonrası iki ülke arasında fiilen bulunan konsolosluklar resmiyet kazanmış İzmir konsolosluğuna ilave olarak İstanbul'a Büyük Elçi, Beyrut, Kudüs, Selanik, İstanköy, Bozcaada, Bursa ve Çanakkale'ye ileri dönemlerde ise Erzurum, Sivas ve Harput başta olmak üzere Doğu Anadolu'nun büyük çoğunluğuna konsolosluk kurulmuş böylece Osmanlı toprakları üzerinde birçok Amerikan temsilciliği açılmıştır. Aynı şekilde Osmanlı Devleti de sırasıyla Boston, New York ve Baltimore'de konsolosluk açmıştır. Amerika ve Osmanlı Devleti arasında hızla gelişen ticari faaliyetlere paralel olarak Osmanlı toprakları üzerinde misyonerlik faaliyetleri hız kazanmaya başlamış ilerleyen dönemlerde misyonerlik, ticari ilişkilerin de önüne geçerek iki ülke arası ilişkileri belirleyici bir statü kazanmıştır.

Anadolu toprakları üzerinde açılan Amerikan konsoloslukları içerisinde en eskileri İzmir ile İstanbul konsoloslukları oldukları bilinmektedir. Ancak bu konsolosluklar genel olarak ticari amaçlı faaliyet yürütmüşlerdir. Ermeniler üzerinde dini tahakküm kurabilmek amacıyla açılan konsolosluklar, Anadolu topraklarının iç kesimlerine açılan konsolosluklar olmuştur. Bu kapsamda 1886 tarihinde Sivas'a açılan Amerikan konsolosluğu misyoner çalışmalarına destek oluşturmak amacıyla açılan ilk konsolosluktur. Nitekim o tarihlerde bölgede misyonerlerden başka Amerikan vatandaşı bulunmadığı gibi henüz bölgede ticari bir beklenti söz konusu değildir.¹¹⁶ Herhangi bir Amerikan vatandaşının bulunmadığı ve ticari kaygı güdülmediği, özellikle Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu yerlerde açılan konsolosluklar, Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Ermenilerini tahakküm atına almaya çalıştıklarının apaçık delili niteliğindedir.

¹¹⁵ Koçak, a.g.e., s. 100.

¹¹⁶ Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine", *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler*, 10. Cilt, (ed. Mehmet Metin Hülagü vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 87

Amerikan konsolosluklarının Osmanlı topraklarındaki ilk icraatlarından biri de zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarının bulunduğu bölgeleri tespit ederek detaylı raporlar tertip etmek olmuştur. Sivas Amerikan Konsolosluğunca Amerika'ya gönderilen önemli raporlar arasında bölgeye ait önemli maden kaynaklarının bilgileri de yer almaktadır. Raporda Anadolu bölgesinin zengin maden kaynaklarının bulunduğu, ancak çok geliştirilemediği, bu kaynaklar başka bir ülkeye ait olsa dönemin en büyük gelirine sahip olacağı bildirilmiştir.¹¹⁷

Amerika Hükümetinin, konsolosluklarında görev üstlenecek çalışanlara ve bunların tayin edilecekleri bölgelere önem vermesi, elçiler, katipler, konsolos ve yardımcılarının özellikle misyonerlerden seçilmesi, misyonerlerin gittikleri bölgede siyasi ve politik çalışmalara dahil olmalarını sağlayan önemli bir unsur olmuştur. Amerika'nın bu politikasında ısrarcı hareket etmesi, hedef ülkenin misyoner faaliyetlerini engellemek amacıyla aldığı önlemleri bertaraf ederek misyonerlerin faaliyet alanlarında serbestçe dolaşmalarının önünü açmıştır. 1894 tarihinde etkin misyonerlerden B. D. W. Henter Harput'ta faaliyet gösteren Amerikan Konsolosluğunda Konsolos yardımcısı olarak getirilmek istenmiş ancak dönemin hükümeti duruma sıcak bakmamış, görevlendirme bir süreliğine ötelenmişse de aynı göreve yine bir misyoner olan Dr. Thomas H. Norton getirilmiştir.¹¹⁸ Devam eden süreçte; Konsolosluklar aracılığıyla Amerikan misyonerleriyle Ermeniler arasındaki bağ sürekli olarak diri tutulmuş, hatta Sivas, Harput ve Erzurum Amerikan konsolosluklarında Konsolos yardımcılığı ve genel idari hizmetlerin sağlanması görevi Ermenilere verilmiştir.¹¹⁹

Ermenilerin Amerika'ya göçlerinde özellikle konsoloslukların faaliyete geçmesiyle birlikte büyük oranda artışlar başlamıştır. Konsoloslar Ermeni göçünün sebebini Osmanlı topraklarında uğramış oldukları sözde zulme bağlayan yazılar kaleme almışlardır. Harput Amerikan Konsolosu Thomas H. Norton Ermeni göçünü; *“insanlar zengin olmak ister, tehlikelerden uzak kalmak ve çocukları için iyi bir ortam elde etmek istemektedirler ve ancak bu büyük çaplı göç sayesinde dünyanın dikkatini çekme fırsatı yakalamaktadırlar”* şeklinde dile getirmektedir.¹²⁰

Konsolosluklar genel olarak Ermenilerin Amerikan vatandaşlığına alınması, vatandaşlara ait hakların korunması çeşitli nedenlerle Amerika'ya göç edecek Ermenilere

¹¹⁷ Mehmet Deri, *Türkiye’de Azınlıklar ve Okulları (Rum-Yahudi ve Ermeni Cemaatleri)*, IQ Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 151.

¹¹⁸ Hülagü a.g.e., 2001, s. 63.

¹¹⁹ Deri, a.g.e., s. 153.

¹²⁰ Erdal Açıkse, Ebru Gür, “Türk Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Amerika’nın Ermeni Faaliyetlerindeki Rolü”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler- Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler*, Cilt 10, (ed. Mehmet Metin Hülagü vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 107.

kolaylık sağlanması konularında gayret göstermişlerdir. Özellikle Ermenilerin yaşam sürdürdüğü Doğu bölgelerinde bulunan konsolosluklar, Amerika göçü için gereken şartların oluşturulmasında ellerinden gelen yardımları sağlamışlardır. 1869 tarihinden sonra Osmanlı Hükümeti, Amerikan vatandaşlığına geçişleri zorlaştırma kararı almış, Amerikan vatandaşlığına geçen Ermeniler de durumu Osmanlı Hükümetinden gizlemişlerdir. Bu gizli saklı vatandaşlık işleri Konsolosluklar aracılığı ile yapılmıştır. Bölgede Amerikan nüfuzunu daha da etkinleştirmek ve Amerikan ideolojisini yaymak amacıyla Ermeniler Amerika'nın kullandığı önemli bir unsur olmuştur.¹²¹

2.4. Amerika ve Osmanlı Ticaretinin Misyonerlikle İlişkisi

XVII. yüzyıl sonlarında bağımsızlık elde eden Amerika'nın geleceğinin ticari ilişkilere bağlı olduğu bilinmektedir. Ancak o dönemde Amerika'nın gelişimini sağlayacak deniz ticaret yolları üzerinde birçok tehlike bulunmaktadır. Bu tehlikeleri bertaraf etmek için donanma gücüne ihtiyaç duyulmaktaydı. Fakat donanma fikri problem çözümü için insancıl bir mekanizmadan uzak olduğu için daha çok insani ilişkileri önceleyen bir oluşuma ihtiyaç duyulmakta ve bunun adı tam olarak misyonerlik faaliyetleri olarak anlaşılmaktadır. Kaldı ki Akdeniz bölgesinde faaliyet gösterecek donanmanın yıllık maliyeti 80.000 dolar iken bölgede misyonerlik faaliyeti yürütecek bir aile için gerekli olan meblağ 1000 doları geçmemektedir.¹²²

Önceki dönemlerde Osmanlı Devleti Amerika açısından ticari alan olarak görülmekteyken 1819 tarihi itibarıyla Osmanlı Devleti'nde bulunan potansiyelden kaynaklı misyonerlik faaliyetlerinin yürütülebileceği alan olarak görülmektedir. Amerikan tüccarları sayesinde güçlenen Osmanlı Ermenileri XIX. yüzyıl sonrası yavaş yavaş Amerika'ya göç etmiş böylelikle 1820 tarihi itibarıyla Amerika Türk düşmanı Ermenilerin propaganda alanı haline gelmiştir.¹²³

Misyonerlerin dini görevleri yanında iktisadi alanlar, Osmanlı Devleti'nin doğal zenginlikleri ve ticaret sahası misyonerlerin ilgi odağı olmuştur. Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyeti yürüten Amerikan din adamları, faaliyet gösterdiği bölgeyi haritalandırmış, yeraltı zenginliğini ele geçirebilmek amacıyla çeşitli kazılar yaptırarak kuyular açtırmıştır. Amerikan misyonerleri bir yandan yapmış oldukları çalışmalar neticesinde Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu kaynakları kendi ülkesine taşımanın yollarını ararken diğer yandan

¹²¹Erdal Açıkse, Ebru Gür, a.g.e., s. 99-100.

¹²² Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1989, s. 13.

¹²³ Katrancı, a.g.e., s. 43.

Osmanlı Devleti'nin iktisadi alanda gelişimini engelleyici çalışmaları sürdürmüştür. Örnek olarak Osmanlı Devleti'nin iktisadi faaliyetleri geliştirmek amacıyla gümrük vergilerinde yüzde 50 oranında artış politikası, misyonerleri rahatsız etmiş, yapmış oldukları kampanyalarla uygulamanın son bulmasını sağlamışlardır.¹²⁴

Amerika ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde misyonerlik faaliyetleri ticaretten daha da önemli bir unsur olarak gün yüzüne çıkmıştır. Misyonerlik dışında çok az unsur Amerikan-Osmanlı arası ilişkilerde siyasi ve politik düzeyde etkileyici bir rol üstlenmiştir. Konu Amerika penceresinden değerlendirildiğinde ise Yakın Doğu üzerinde uygulanan hiçbir faaliyet, misyonerlik çalışmaları gibi uzun süreye yayılmamıştır. Ayrıca misyonerlik dışında toplumsal destek bulan çok az alan bulunurken özellikle misyonerlik faaliyetleri Amerikalı Hristiyanlardan maddi destek görerek hükümet nezdinde yardım sağlamıştır.¹²⁵

2.5. Osmanlı Ermenilerin Amerika'ya Göçü

Osmanlı Ermenilerinin Amerika'ya gerçekleştirdiği göç hareketlerinin çeşitli nedenler ekseninde ortaya çıktığı görülmektedir. Öncelikle göçler eğitim/öğretim, daha sonra ise ticari faaliyetler ve siyasi amaçlar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Eğitim-öğretim ve ticari amaçla gerçekleşen göçler genel olarak XIX. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşirken siyasi amaçlı göçler ise XIX. yüzyıl sonlarında meydana gelmiştir. Osmanlı Devletinden Amerika'ya ilk Ermeni göç organizasyonu yine misyonerler aracılığıyla hayata geçirilmiştir. O dönemde Amerika'da misyonerlerce verilen eğitim-öğretim neticesinde Ermeni çocuklarına Amerikan hayranlığı aşılanmıştır.¹²⁶

1840'lardan itibaren misyonerlerin Amerika'ya gönderdiği ilk Ermeni öğrenciler papaz adayı yetiştirmek üzere gönderilen öğrencilerden oluşmaktadır. Öğrenciler, Amerika'da Teoloji okullarında eğitim alarak Anadolu'da kurulan Protestan kiliselerinde din adamı olarak görev almışlardır. Ayrıca yetiştirilen öğrenciler, Anadolu'da faaliyet yürüten Amerikan misyonerlere yardımcılık görevi üstlenerek Protestanlığı yaymada da bir araç olarak kullanılmışlardır. Misyonerler yalnızca din adamı yetiştirmekle kalmayıp Amerika'nın Yale ve Princeton gibi önemli birçok yüksekokulda çeşitli alanlarda Ermeni öğrenci yetiştirmişlerdir. Bu öğrencilerin çoğu Amerikan vatandaşı olarak tekrar Anadolu'ya dönmüştür. 1891 tarihinde İstanbul'da bu

¹²⁴ Hülagü, a.g.e., 2001, s. 58.

¹²⁵ Nuri Karakaş, "Osmanlı Ermenilerine Yönelik Misyoner Faaliyetleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Nüfusu ve Kilisesi*, 8. Cilt, (ed. Mehmet Metin Hülagü vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 127.

¹²⁶ Şenol Kantarcı, "Anadolu'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne Ermeni Göçleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler Merkez ve Taşrada Ermeniler*, Cilt 7, Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 246.

okullarda eğitim alarak Amerikan vatandaşlığına geçen altı Ermeni tabip, iki dış hekimi bulunmaktadır. Eğitim amacıyla Amerika'ya gidip orada kalan Ermeni öğrenci sayısı 1890 tarihinde 70 civarında ve bu öğrenciler Amerika'da ilk Ermeni varlığının temelini oluşturan grup olarak bilinmektedirler. Sayıca az olmalarına rağmen yükseköğretime tabii tutulmuş etkin ve genç Ermeniler, fanatik bir Türk karşıtı olarak yetiştirilmişler ve Protestan kilisesinin o dönemki kudretini daima arkalarında hissetmişlerdir.¹²⁷

Ermenilerin Amerika'ya göç etmesinde misyoner okullarının yadsınamaz rolü olmuştur. Nitekim göç olayının en fazla yaşandığı bölge Harput Misyon merkezidir. 1878 tarihinde burada açılan Fırat Kolejinden mezun olan bilinçli Ermeni öğrencilerin büyük bir kısmı göç edip Amerikan vatandaşı olarak tekrar Osmanlı topraklarına dönüş yapmış, dönüş yapan öğrenciler devamlı Osmanlı aleyhinde Ermeni-Amerika ideolojisi çerçevesinde faaliyet yürütmüşlerdir.¹²⁸

1880 tarihlerinden sonra Amerika'ya göç eden Ermeni tüccarlarının her yaz Anadolu'ya geldikleri ve ticaret ürünlerini Anadolu'dan satın aldıkları için alışverişlerine zarar gelmemesi amacıyla genel olarak ihtiyatlı davranmışlar ve açıkça Osmanlı düşmanlığı yapmaktan geri durmuşlardır. Süreç içerisinde tamamen Amerika'ya yerleşen tüccarların Osmanlı Devleti ile bağı ve çıkarı kalmamıştır. Bu durum Ermenilerin Amerika'da Türk düşmanlığı propagandalarını ivmelendirmiştir. Özellikle maddi imkânı daha da artan Ermeniler, Amerika'da her platformda Osmanlı düşmanlığı sergilemiş ve maddi güçlerinin el verdiği ölçüde basın, siyasi unsurlar ve kamuoyunu yönlendirebilecek seviyeye ulaşmışlardır. 1890 tarihinden sonra Osmanlı topraklarında vuku bulan Ermeni zararlı cemiyetleri bu tüccarların destekleri sayesinde hayat bulmuştur. Amerikalıların gölgesi altında Ermeni zenginleri “*enaggressive*” kişilik olarak kavgacı, küstah bir tiplere hayat bulmuştur.¹²⁹

Amerika'ya göç eden Ermenilerin bazıları oraya yerleşip iş sahibi olunca orada Ermeni Lobisi kurup iki ülke arası her türlü faaliyetin gelişimini engellemişlerdir. Göç eden diğer Ermeniler ise 1830 tarihli Ticaret Antlaşmasında yer alan Amerikan vatandaşlarının Osmanlı mahkemelerinde yargılanamaz hükmünden yararlanabilmek amacıyla Amerikan vatandaşı olup tekrar Osmanlı Devleti'ne dönüş yapan grubu oluşturmaktadır.¹³⁰

¹²⁷ Şimşir, a.g.e., 2014, s.74.

¹²⁸ Erdal Açıkse, Ebru Gür, a.g.e., s. 107.

¹²⁹ Şimşir, a.g.e., 2014, s. 59-60.

¹³⁰ Nedim İpek, “Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 6, 1995, s. 264.

Osmanlı Devleti'nin eğitim amacıyla Avrupa'ya öğrenci gönderdiği dönemlerde Amerikan misyonierleri de eğitimlerinden sonra tekrar Anadolu'da görev yapmak üzere Amerika'ya öğrenci göndermeye başlamıştır. Anadolu topraklarında ilk olarak göreve başlayacak olan Ermeni Protestan Papaz adayları, bu öğrenciler arasından seçilmiştir. Bu öğrenciler okullarını bitirdikten sonra Anadolu'da Protestan kiliselerde çalışarak Amerikan misyonierlere yardımcı olup, Ermeniler arasında Protestan mezhebinin yayılımının sağlanmasında yardımcı olmuşlardır. Amerika'ya eğitim amacıyla gönderilen Ermeni öğrenciler, herhangi bir izne başvurmadan Amerikan vatandaşlığına geçmişlerdir. Daha sonra Osmanlı Devleti'nde herhangi bir suça bulaşmış Ermeniler de vakit kaybetmeden Amerikan vatandaşlığına geçerek, Amerikan vatandaşlığına haiz bir şahsın Osmanlı mahkemelerinde yargılanamayacağı ileri sürülerek durumu protesto malzemesi olarak kullanmışlardır. Her biri Protestan misyonierlerinin adeta üssüne dönüşmüş okullar, yetimhaneler, sağlık kuruluşları ve burada sözde uygulanan insancıl yaklaşımlar, birçok Ermeni'nin Amerika'ya göç etmesinin önünü açmıştır. 1895 tarihinde Ermenilere yardım adı altında Amerika'da yardım kampanyaları düzenlenerek çoğu kilisede Türkler için topluca lanet propagandaları gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Ermenilerine yardım amacıyla toplanan paralar W. Howard isimli şahısla Van'a gönderilip yardımların Ermenilere biziatihi elden yapılması sağlanarak Türk düşmanlığı bir kez daha vurgulanmıştır.¹³¹

Amerika'ya ilk giden Ermeniler genel olarak Amerikan misyonierlerinin yönetim merkezi Boston yakınlarına özellikle de Worcester şehrine yerleşmişler ve burada 1891 tarihinde ilk Ermeni kilisesini kurmuşlardır. II. Meşrutiyetin ilanı sonrası yabancı ülkelere göç kotasının gevşetilmesiinden yararlanan Ermeniler, göç hareketini daha da hızlandırarak 1908 tarihinde 3.300, 1910 tarihinde 5.500, 1913 tarihinde 9.355 kişilik gruplar halinde Anadolu topraklarından ayrılarak Amerika'ya göç etmişlerdir. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı öncesinde Amerika'da bulunan Ermeni sayısı 50.000' in üzerine ulaşmıştır.¹³²

Osmanlı Ermenilerinin Amerika'ya göçü siyasi yönlü incelendiğinde misyonierler vasıtasıyla diğer devletler nezdinde Amerika'ya olumlu bir imaj verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Amerika Ermeniler üzerine dini tahakküm oluşturarak emperyalist politikaları gereği Ermeni meselesine müdahil olup dengeyi kendi lehine çevirerek bölgede çıkar elde etmeyi hedeflemiştir. Bu amaçla Amerika'da gerçekleştirilen zalim Türk propagandası neticesinde ezilen bir Ermeni figürü oluşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Ermeni göçünü teşvik

¹³¹ Kılıç, 2014, a.g.e., s. 115-116.

¹³² Şimşir a.g.e., 2014 s. 76.

eden Amerika'nın diğerk bir amacı da meseleye uluslararası bir boyut kazandırma ihtiyacından kaynaklanmaktadır.¹³³

Amerikan misyonerleri Türkler için oluşturdukları kötü imajdan daha da faydalanmak ve Amerika'da daha da fazla taraftar toplamak amacıyla Türkleri anlayışsız, barbar, kaba, ilkel olarak sıfatlandırıp, basın kuruluşlarında 250.000 Ermeni çocuğa misyonerler aracılığıyla sahip çıkıldığı, Türkler tarafından Ermeni kız çocuklarının 13/14 yaşlarındayken alıkonularak haremle kurulduğu, hatta güzel Ermeni ırkının yok edilmeye çalışıldığı şeklinde asılsız propagandalar yapılarak ve maddi-manevi başarı elde edilmiştir.¹³⁴

2.6. Amerikan Board Teşkilatı (Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions)

Farklı milletlerin Amerika'ya göç etmeleri sonucu kurulan kolonilerin birleşmesi ile oluşan Birleşik Devletlerin sahip olduğu çok ulusluluk durumu ulus devlet unsurunun oluşumunu engellemiş bu nedenle ülke içerisinde birleştirici unsur Hristiyanlık olarak görülmüştür. Diğer yandan mezheplere bölünmüş bir Hristiyanlık ve aralarında bulunan çatışma durumu Avrupa'da uzun yıllar süren çatışma ortamına sahne olmuştur. Amerika'da da benzer durumun yaşanmaması için birtakım tedbirlerin alınması gerekmiştir. Bu kapsamda Hristiyanlık mezhepleri içerisinde katı tutumdan uzak olan Protestan mezhebi ortak nokta olarak belirlenip gündeme getirilerek birleştirici unsur olarak kullanılmıştır. Ancak bu durumun önündeki engel ise devletin benimsemiş olduğu laik anayasadır. Yürürlükte bulunan anayasa ile bu işi organize etmek pek mümkün olmadığından politika kilise güdümünde ele alınmıştır. XIX. yüzyılda Amerika öncülüğünde “büyük uyanış” olarak adlandırılan Protestanlığın yükselişi gerçekleşmiştir. Bu doğrultuda Protestan misyonerliğinin varlığı ve Amerika dışındaki faaliyetleri gün yüzüne çıkmıştır.¹³⁵ Hristiyanlığın ve Amerikan medeniyetinin farklı coğrafyalara yayılması “görünmeyen adamlar” olarak isimlendirilen misyonerler vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Amerikan misyonerleri kıtanın en etkin misyoner teşkilatı Amerikan Board of Commissioners For Foreign Mission'a tabi olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.¹³⁶

¹³³ Yıldız Deveci Bozkuş, “Anadolu'dan ABD'ye Göç Eden Ermeniler: Gemi Kayıtlarına Dair Bir Değerlendirme”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*, Cilt 10, Sayı 2, 2020, s.578.

¹³⁴ İsmail Köse, “ABD'li Misyonerlerin 1830-1917 Yılları Arasında Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin İki Ülke Diplomatik İlişkilerine Etkisine Genel Bir Bakış”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Nüfusu ve Kilisesi Misyonerlik*, 8. Cilt, (ed. Mehmet Metin Hülügü vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 156.

¹³⁴ Açıkse, a.g.e., 2003, s.35.

¹³⁵ Katrancı, a.g.e., s. 42.

¹³⁶ Dilşen İnce Erdoğan, “American Board of Commissioners For Foreign Mission (ABCFM) Near East Relief'e Amerikan Misyonerlerinin Anadolu'daki Faaliyetleri”, *Belgi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 14, 2017, s. 553.

Amerikan Board of Commissioners for Foreing Missions, kısa olarak “*ABCFM*” ve “*Board*” olarak isimlendirilmiştir. Board’ın amacı dinsiz olarak tanımladıkları Hristiyan olmayan toplukları Hristiyanlaştırmak, İncili yaymak ve öğretmek, Protestan mezhebine insan kaynağı oluşturmak ve nihayetinde yeryüzünde nitelik ve nicelik olarak kudretli bir Hristiyan toplumunun oluşumunu sağlamaktır.¹³⁷ Amerikan Board Teşkilatı XIX. yüzyılın başlarında Amerika’nın New England bölgesinde kurulmuştur. 05 Eylül 1810 tarihinde ise ilk toplantısını gerçekleştirmek suretiyle kuruluşunu ilan etmiştir. Amerikan Board Teşkilatı genel olarak Ortadoğu bölgesinde yapmış olduğu çalışmalar neticesinde tanınmıştır. Dünya misyoner tarihinin en etkin dönemi olarak kabul edilen 1810 yılları Amerikan Board Teşkilatının kuruluşuna denk gelmektedir.¹³⁸ Amerikan Board Teşkilatının kuruluş yılı resmi kaynaklara göre 1810 tarihi olsa da teşkilat 1806 yılına kadar dayanmaktadır. 1800 tarihlerinde New England bölgesinde Williams, Dartmouth ve Amherst kolejlerinde eğitim almış ve dini yönü ağır basan gruplarca Amerikan Board’ın teşkilatlanma süreci başlatılmıştır. Amerikan Board’ın kuruluşu ile ilgili bir hikâyeye göre; 1806 tarihinde Williams’a gelen ve dinsizleri Hristiyanlaştırmak üzere kurulu küçük çaplı bir örgütün liderliğini yapan Samuel J. Mills dört arkadaşı ile yaz ayında yağın yağmurun dinmesini beklerken Asya topraklarında oluşan ahlaki yozlaşma üzerine vuku bulan tartışma sonucu Asya ve Müslüman coğrafyaya misyoner görevlendirme kararı almışlar ve böylece teşkilatın temelleri atılmıştır.¹³⁹

Bütün Protestan misyoner kuruluşları içerisinde maddi ve insan gücü bağlamında en önde gelen teşkilat Board olmuştur. Nitekim Amerika’da maddi kaynaklar ve misyoner bakımından yaklaşık %35’lik kısım Board’a aittir. Board fonksiyon ve yapısal olarak katı bir düzene sahiptir. Bazı zamanlar sisteme ülke içerisinde bile eleştiriler olmuş, teşkilat anayasal sistem içerisinde usullere aykırı bir yönetim oluşturmakla itham edilmiştir.¹⁴⁰

Osmanlı topraklarında Amerikan Board’a bağlı misyonerlerin sayısı 1895 tarihine gelindiğinde 540’dır ve bunların 427’si şimdiki Anadolu topraklarında çalışma yürütürken XIX. yüzyılın sonlarında Anadolu’da 450 Amerikan misyonerinin bulunduğu bilinmektedir. Öte yandan 1819 tarihidan 1844 tarihine kadar Amerika’dan Ortadoğu bölgesine

¹³⁷ Cemal Sezer, “Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Meselesine Etkileri”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1-2, 2010, s. 58.

¹³⁸ Özgür Yıldız, *Anadolu’da Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s. 24-25.

¹³⁹ İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board’ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, s. 21-22.

¹⁴⁰ Ali Rıza Bayzan, *Türkiye’de Amerikan Misyonerleri; Armageddon: Kenanet Mi, Teo-Politik Bir Proje mi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006. s. 186-187.

görevlendirilen 60 kadar misyoner bulunurken bunların yalnızca 2'si haricinde tamamı Board'a bağlı olarak çalışma yürütmüşlerdir.¹⁴¹

Board'ın gerçekleştirdiği tüm çalışmalar tamamen örgütlü ve yönetsel bir çerçevede direkt Boston'a bağlı olarak faaliyet yürüten temel bölge misyon olarak adlandırılmaktadır. Misyonlar daha önceden Board'ın belirlemiş olduğu ilkelere göre her türlü yönetmelik, tüzük ve iç tüzüklerini oluşturmaktadırlar. Her yıl çeşitli toplantılar düzenleyen misyonerler toplantıda ileriki dönemde uygulanacak strateji, plan, faaliyet raporları ve bütçe oluşturulmakta, Boston'a iletilecek raporlar görüşülüp değerlendirmektedir.¹⁴²

Board'ın teşkilatlanmasında en temel yapı "*misyon (bölge)*"dur. Çalışma yürütülen ülkelerde birden çok misyon bulunabilmektedir. Örnek olarak teşkilatın Çin yapılanmasında Foochow Misyonu, Shansi Misyonu, Kuzey Çin Misyonu ve Güney Çin Misyonu olmak üzere çok sayıda misyon faaliyet yürütmektedir. Özellikle eğitim çalışmaları öncelikli olmak üzere bütün faaliyetlerin tek çatı altında toplandığı birim ise "*temel bölge misyon*" şeklinde isimlendirilmektedir. Misyonlar işleyişte etkinlik ve kolaylık sağlayabilmesi amacıyla istasyonlara bölünmüştür. Belirli bir misyoner tarafından yönetilen ve genel olarak şehirlerde oluşturulan teşkilatlanmalar "*istasyon*" olarak tanımlanmaktadır. Örnek olarak İstanbul, Batı Türkiye Misyonunun istasyonu olarak faaliyet yürütmektedir. Genel olarak köy ve kasabalarda faaliyet yürüten ve bölgede yaşayan yerli bir Hristiyan tarafından yönetilen yapı ise "*dış istasyon*" olarak ifade edilmektedir. Dış istasyon karar alıcı ve icracı bir yapıda değildir, yalnızca bağlı bulunduğu misyon bölgeleri ve Board'ın kararlarını uygulamakla görevlendirilmiştir.¹⁴³

Board teşkilatı Osmanlı Devleti içerisinde geniş yayılma alanı bulmuş özellikle 1839 tarihli Gülhane Hattı ayrıca 1856 Islahat Fermanı gibi gelişmeler misyonerlik faaliyetlerinin Osmanlı topraklarında gelişimini hızlandırmıştır. Board kontrolünde Osmanlı topraklarında sağlık kuruluşları, yetimhaneler, okullar ve kiliseler açılarak misyonerlik faaliyetleri başlatılmıştır.¹⁴⁴

Osmanlı Devleti ilk dönemlerde Amerikan misyonerlerinin çalışmalarını engellemek yerine birçok kolaylık sağlamıştır. Çünkü diğer batılı emperyalist devletlere nazaran

¹⁴¹ Kocabaşoğlu, a.g.e., 1989, s. 39.

¹⁴² Büşra Saatçi İzci, Hicran Hanım Hallaç, "Amerikan Board Misyonerlik Örgütüne Dair Çalışmaların Bibliyometrik Analizi", *Turkish Academic Research Review*, Cilt 7, Sayı 1, 2022, s. 100.

¹⁴³ Yıldız, a.g.e., 2015, s.25-26.

¹⁴⁴ Özgür Yıldız, *Misyonerlik ve Amerikan Board Teşkilatı-Türkiye'de Siyasi ve Sosyal Hayata Etkileri*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s. 24-25.

Amerika'nın dostane tutumuna inanmak ve sığınmak durumunda kalmıştır. Osmanlı-Amerika ilişkileri 1877-1878 tarihli Osmanlı-Rus savaşı sonucu Rusların Osmanlı Ermenilerinin hamiliğini üstlenmesi, Amerika-Osmanlı ilişkilerine daha da ivme kazandırmıştır.¹⁴⁵

2.6.1. Board Teşkilatının Anadolu'da Oluşturduğu Misyonlar

Amerikan misyonerleri Anadolu'da yaşayan Ermenilere yönelik nasıl bir çalışma yürütülmesi konusunda ortak bir fikir belirlemek amacıyla 1860 tarihinde Harput'ta misyoner toplantısı gerçekleştirmiştir. Toplantıda karara bağlanan ve yarım yüzyıl sürdürülmesi planlanan ilkelere göre çalışmaların Osmanlı topraklarında üç misyon olarak bölgelere ayrılması benimsenmiştir.¹⁴⁶

Tablo 1: Board'ın Anadolu topraklarında oluşturduğu (1882-1900) yılları arası misyon istasyonlarında bulunan Protestan Cemaat sayısına ait rakamsal veri.¹⁴⁷

Yıl ve Misyon	Kilise Sayısı	Kilise Üye Sayısı	Kayıtlı Protestan Sayısı
1882 Batı Türkiye Misyonu	27	1938	—
Merkez Türkiye Misyonu	40	2973	—
Doğu Türkiye Misyonu	41	2579	—
Toplam	108	7490	—
1890 Batı Türkiye Misyonu	34	3118	11485
Merkez Türkiye Misyonu	33	5550	16061
Doğu Türkiye Misyonu	41	2807	16152
Toplam	108	10980	43698
1900 Batı Türkiye Misyonu	31	3557	13085
Merkez Türkiye Misyonu	32	6005	19268
Doğu Türkiye Misyonu	49	2547	12606
Toplam	112	12109	44959

2.6.2. Batı Türkiye Misyonu

İstanbul merkezli Batı Türkiye Misyonu farklı istasyonlara ayrılarak faaliyet göstermiştir. İstanbul, İzmit, Trabzon, Bursa, Sivas, Merzifon ve Kayseri bölgesinde kuruluşu gerçekleştirilmiştir. Batı Türkiye misyonunun en etkin istasyonları ise İstanbul ile Merzifon istasyonları olmuştur. İstanbul, misyonerlik faaliyetleri için gereksinim duyulan tüm ihtiyaçların karşılandığı istasyon iken Merzifon ise eğitim ile ilgili her türlü kararların alındığı istasyon olarak etkin faaliyet yürütmüştür.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Açıkses, Gür a.g.e., s. 101-102.

¹⁴⁶ Hülalü a.g.e., 2001, s. 65.

¹⁴⁷ Kocabaşoğlu, a.g.e., 1989, s. 131.

¹⁴⁸ Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 2000, 110-111.

2.6.3. Merkezi (Orta) Türkiye Misyonu

Antep Merkezli Türkiye Misyonu Toros dağlarının güney kısmından başlayarak Fırat Nehrine kadar olan bölgeyi içine almaktadır. Antep, Maraş, Tarsus, Urfa, Halep, Antakya gibi önemli illeri kapsayan istasyon; bölgede tüm eğitim kurumlarının faaliyet göstermesi, İstanbul'dan sonra Anadolu'da ikinci matbaanın bu bölgede yer alması, en etkin ve Protestan topluluğunun yine bu bölgede bulunması Merkezî Türkiye Misyonu'na önem kazandırmıştır.¹⁴⁹ Merkezi Türkiye Misyonu'nda misyoner din adamlarının temel hedefi Ermeniler olmuştur. Tarsus istasyonunda ise Board'a bağlı etkin liderler yetiştirilmiştir.¹⁵⁰

2.6.4. Doğu Türkiye Misyonu

Harput merkezli Doğu Türkiye Misyonu Board teşkilatının yalnızca Anadolu topraklarında değil dünya çapında da en etkin ve bilinen istasyonu konumundadır. Doğu Anadolu'nun önemli bölgelerinden Harput, Van, Erzurum, Bitlis ve Mardin'i içine alan İran ve Rus sınırlarını kapsamaktadır. 1900 tarihinde bu beş önemli istasyona bağlı 97 adet uç istasyon bulunurken; tüm bu istasyonlarda yerli ve yabancı olmak üzere toplam 302 görev yürütülmüştür.¹⁵¹

2.7. Amerikan Board Teşkilatının Osmanlı Devleti ve Ermenileri ile ilişkisi

Tarihçilere göre Osmanlı Devleti'nin duraklama döneminden gerileme dönemine Karlofça Antlaşmasıyla geçtiği kabul edilmektedir. Bu antlaşmadan yaklaşık olarak yüz yıl kadar süre sonra Fransız ihtilali ve ortaya çıkardığı milliyetçilik akımları, Osmanlı Devleti içerisinde varlığını sürdüren azınlıkların ayrılıkçı hareket etmelerini ve devletin dağılma sürecine girmesini ivmelendiren en önemli neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Fransız ihtilalinden kısa bir süre sonra Amerikan misyonerleri Osmanlı topraklarında çalışmalar yürütmeye başlayarak dini unsurlar ve milliyetçilik ideolojisinin Osmanlı topraklarının her köşesine yayılmasını sağlamışlardır. Amerikan misyonerlerinin çalışmaları özellikle Hristiyan tebaa arasında yankı uyandırmış ve dağılma süreci hız kazanmıştır.¹⁵²

1819 tarihinde Osmanlı topraklarını çalışma alanına dâhil eden Board, 1820 tarihi itibarıyla bölgede faaliyet yürütmeye başlamıştır. Osmanlı topraklarına gelen ilk misyoner heyeti merkezden gelen talimat gereği çalışma alanlarını inceleme ve keşfetme ile görevlendirilmişlerdir. Osmanlı topraklarında çalışma yürüten Amerikan misyonerlere de

¹⁴⁹ Kocabaşoğlu, a.g.e., 2000, s. 114-117.

¹⁵⁰ Yıldız, a.g.e., 2015, s. 28.

¹⁵¹ Kocabaşoğlu, a.g.e., 2000, s. 117-118.

¹⁵² Köse, a.g.e., 2014, s. 95-96.

Osmanlı genel nüfusu oluşturan etnik gruplar ve yaşadığı bölgeler, dini inanç ve yaşantılarını detaylı şekilde raporlandırma görevi verilmiştir.¹⁵³

Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Ermenilerine yönelik protestanlaştırma çalışmaları Board'ın Ortadoğu bölgesine yönelik yürütmüş olduğu politikanın bir ürünü olarak gün yüzüne çıkmış ve Board 1818 tarihinde gerçekleştirdiği bir toplantıda, Levi Parson ve Pliny Fisk isimli misyonerleri Osmanlı Devleti egemenliği altında bulunan Müslüman, Ermeni, Yahudi ve başka Hristiyan etnik grupların yaşam sürdürdüğü Ortadoğu bölgesinde görevlendirme kararı almıştır. Alınan karar üzerine 1820 tarihinde İzmir limanına gelen bu iki misyoner, bölgede başarı sağlayamayacaklarını anlayınca Filistin bölgesine giderek Yahudi ve Müslümanlar üzerinde çalışma yürütmüşlerdir. Bu iki misyonerin yapmış oldukları çalışmalar ve bölge üzerinde edinmiş oldukları ilk bilgiler, sonraki Amerikan misyonerlerine öncülük etmiştir. Levi Parson ve Pliny Fisk'in ardından Osmanlı topraklarında William Goodell, J. Breva, D. Semple, E. Gridley, I. Bird, Eli Smith, H.G.O. Dwight, H. Hallock, J. Wolf, D. Temple isimli misyonerler önemli çalışmalarda bulunmuşlardır.¹⁵⁴

1830 tarihinde Board kontrolünde iki Amerikan misyoner Eli Simith ve H.G.O. Dwight Anadolu'nun İran sınırına kadar olan her bölgesini incelemek ve rapor etmek üzere görevlendirilmiştir. Yapılan çalışmalar neticesinde Eli Smith tarafından hazırlanan raporda Müslümanları Hristiyanlaştırmanın mümkün olmadığı ancak Hristiyan azınlığın protestanlaştırılarak Osmanlı'ya nüfuz edilebileceğini vurgulanmıştır. Bu rapor neticesinde Ermeni tebaanın yaşam sürdürdüğü bölgelere daha fazla misyoner planlaması yapılmıştır.¹⁵⁵ Eli Simith ve H.G.O. Dwight Nisan 1830 tarihinde Anadolu topraklarını incelemek amacıyla geziler düzenlemişler, düzenledikleri gezilerden elde edilen verileri “*Missionary Researches in Armenia*” isimli eserlerinde toplamışlardır. Edinilen veriler sonrası Amerikan misyonerleri Ermenileri tahakküm altına alabilmek amacıyla ilk önce hangi yöntemin kullanılacağı konusunu analiz ettiğini 1832 tarihle H.G.O. Dwight'in kaleme aldığı bir mektupta şu şekilde açıklamıştır; “*Sorun Ermeniler için mümkün olan en yararlı işi hangi yoldan yapacağımızdır? Onlarla ilgili olarak işe doğru uçtan başlamak için ilkokullar açmalıyız. Bir çocuğun kafasında yetişkin insanlarınkinden daha kolay izler bırakılabilir... Üstelik bunların pek çoğu okumuyor hemen hemen tümü yazamıyor... iki harfi birbirinden ayıramayan bu insanlara bi Tanrının*

¹⁵³ Açıkses, a.g.e., 2003, s.35.

¹⁵⁴ Mithat Aydın, *Bulgar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, 2008, s.67-68.

¹⁵⁵ Köse, a.g.e., 149.

kitabını versek ne olur? Demek ki işe okuldan başlamalıyız” diyerek Ermeniler üzerinde uygulanacak programların planı belirlenmiştir.¹⁵⁶

Özellikle 1840 tarihinden sonra Amerikan misyonerlerinin Gregoryen Ermenileri dışında herhangi bir din veya cemaat ile ilgilenmemeleri Amerikalılar tarafından Osmanlı’da yürütülen misyonerlik çalışmalarının Ermeni misyonu şeklinde anılmasına neden olmuştur.¹⁵⁷

Amerikan Board misyonerleri Osmanlı ile münasebetlerinde çok dikkatli davranmışlardır. Özellikle başlangıçta kanunlara ve devlet düzenine aykırı iş ve eylemlerden uzak durmaya çalışmışlardır. Sürekli olarak Osmanlı Devleti’nin kendilerine tanıdığı olduğu hak alanlarını geniş çaplı analiz etmişler ve her türlü işlerinde kendilerine tanınan bu hakları hatırlatarak faaliyet yürütmüşlerdir. Amerikan misyonerleri Ermenileri hedef alarak Osmanlı Devleti’ne karşı Protestan mezhebine bağlı bir topluluk oluşturmayı amaçlamışlardır. Amerikan misyonerlerinin Ermeniler arasında Protestanlığı yayma çabalarına en sert tepki yine Ermeni Gregoryen kilisesinden gelmiştir. Patrik, birçok kez Amerikan misyonerlerini Ermenilerin eğitim konularına müdahil olmama konusunda uyarılarda bulunmuştur hatta Protestan eğitim kuruluşlarına devam etmekte ısrarcı olan öğrenci ve ailelerinin tespit ederek hapis cezasına çarptırılacakları ikazında bulunmuştur. 1846 tarihinde yaklaşık kırk Ermeni ailenin misyonerlik çalışmaları neticesinde Protestan mezhebinin benimsemeleri üzerine aileler Gregoryen Kilisesi tarafından aforoz edilmiş, ayrıca kilise yine durumu Bab-ı Ali Hükumetine bildirerek misyonerlerin Gregoryen kilisesine zarar verdiklerini bildirmiştir.¹⁵⁸

Amerikan misyonerleri Osmanlı coğrafyasını çok önemsemiş, insani güç ve finansal yatırımları en çok bu bölgeye ayırmışlardır. Misyonerler bölgedeki Türklerin din değiştirmesinin olanaksızlığını kavradıklarında azınlıklara yönelerek özellikle Ermenileri hedef kitle olarak seçmişlerdir. 1861 tarihine gelindiğinde tüm uğraşlara rağmen sadece 23 Müslümanın vaftiz edilmesi sağlanmıştır. Misyonerler, Ermenileri Türklerden kopararak kutsal kitap iletisini onlara ulaştırmayı ve bu sayede Ermeniler üzerinde dini tahakküm kurarak Osmanlı topraklarının yer altı ver yer üstü zenginliklerinde hak sahibi olmayı amaç edinmişlerdir. Bu yönüyle bakıldığında Batı emperyalizmi için Ermeni misyonu oldukça öneme

¹⁵⁶Dilşen İnce Erdoğan, “Van’da Amerikan Misyoner Teşkilatının Kuruluş”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Nüfusu ve Kilisesi Misyonerlik*, 8. Cilt, (ed. Mehmet Metin Hülagü vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 175.

¹⁵⁷Gülbüz Evren, *Sömürgecilik Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 125.

¹⁵⁸Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yayınları, Ankara, 2000, s. 167.

ve değere sahiptir. Batı burjuvazisi, ideallerini Osmanlı topraklarında din olgusu ekseninde Ermenileri aracı olarak kullanarak gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdir.¹⁵⁹

Board'ın Anadolu topraklarında öncelikli amacı, dinsiz ve Hristiyan dinine mensup farklı mezhepteki topluluklar arası çalışma yürütmek ve zaman içerisinde hedef toplumu protestanlaştırmak olmuştur. Ancak dini hoş görünün egemen olduğu Osmanlı coğrafyasında topluma farlı bir din veya farklı bir mezhep aşlamak pek de kolay olmamıştır. Osmanlı Devleti farklı ırk ve farklı inanca mensup insanların kendi inançlarını istedikleri şekilde yaşamalarına müsaade etmiştir. Azınlıklar, dini inançları nedeniyle herhangi bir zorluğa maruz bırakılmayıp kendi dini liderleri öncülüğünde örf ve adetlerini serbestçe yaşayabilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin gayri müslim tebaaya bu şekilde yaklaşım sergilemesi, onların birlik ve beraberlik içerisinde uzun yıllar yaşayabilmelerine olanak sağlamıştır. Bu yaklaşım Amerikan misyonerlerinin Yahudiler ve Rumlar üzerine denedikleri misyonerlik çalışmalarının başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Ayrıca Müslümanlarda din değiştirmenin cezası ölüm olduğundan dolayı Müslümanlar üzerinde denenen Hristiyanlaştırıp protestanlaştırma çalışmaları sonuç vermemiştir.¹⁶⁰

2.8. Osmanlı Ermenilerinin Protestanlık Mezhebi ile Tanışmaları

Ermeniler Protestan mezhebiyle tanışmadan önce Gregoryen ve Katolik cemaatine bağlı olarak dini faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Protestanlık ortaya çıkıncaya kadar Avrupa'nın büyük bir bölümünde Katolik mezhebi etkili olmuştur. Almanya'da ortaya çıkan Protestanlık mezhebi, tüm engelleme çalışmalarına rağmen ülke sınırlarını aşmış ve kısa sürede birçok taraftar toplamayı başarmıştır. İlk olarak İskandinavya bölgesinde yayılma alanı bulan Protestanlık, öncelikle Fransa oradan da İngiltere'ye sirayet ederek büyük bir alana yayılma imkânı bulmuştur. XVII. yüzyılda Avrupa toprakları neredeyse bugün ki haliyle Katolik ve Protestan mezheplerine bölünmüştür. Amerikan misyonerler İngiltere öncülüğünde yaklaşık 200 yıl sonra Osmanlı toprakları üzerinde Katolik varlığını kırmak için çeşitli plan ve projelerle Anadolu topraklarına giriş yapmışlardır. Amerikan misyonerleri, Protestanlık mezhebini benimseyenleri hem himaye edip hem de maddi olarak yardımda bulunacaklarını taahhüt etmişlerdir. Misyonerlerin bu tür çalışmaları henüz o dönemde emperyalist güçlerin kendi emellerini gerçekleştirmek adına nasıl insancıl ve dini bir sıfat altında gerçekleştirmeye çalıştıklarının

¹⁵⁹ H. Tahsin Fendiçoğlu, "Ermeni Probleminin Doğuşunda Amerikan Misyonerlerinin Rolü (XIX. YY)", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, 1. Cilt (ed. Şenol Katrancı vd.), ASAM- EREN Yayınları, Ankara, 2003, s 458.

¹⁶⁰ Dilşen İnce Erdoğan, American Board Of Commissioners For Foreign Mission (ABCFM) Near East Relief'e Amerikan Misyonerlerinin Anadolu'daki Faaliyetleri, *Belgi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 14, 2017, s.553.

delili niteliğindedir. Amerika baskı politikasıyla Osmanlı topraklarında bir Protestan ibadethanesi açtırmayı başarmış, 1842 tarihinde ise Kudüs üzerinde ilk Protestan kilisesi kurulmuştur. Kurulan kiliselere insan kaynağı oluşturabilmek için misyonerler Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıkları, özellikle de Ermenileri hedef almıştır. Bu emperyalist devletlerin Osmanlı topraklarında kiliseler, okullar, sağlık kuruluşları oluşturarak başladıkları bu projeler, Osmanlı'nın iç işlerine müdahalede bulunmak amacıyla kullanılmış ve en çok Ermeni azınlık üzerinde tesir yaratmıştır.¹⁶¹

Özelikle Amerikan misyonerlerinin güdümünde faaliyet gösteren Protestan cemaati Osmanlı Devleti tarafından 1847 tarihinde millet sıfatıyla kabul görmüştür.¹⁶² Osmanlı Devleti'nin Protestanları farklı bir cemaat olarak kabul etmesiyle birlikte azınlık Ermeniler, Osmanlı topraklarında Katolik, Protestan ve Gregoryen olarak üç farklı cemaate bölünmüşler ve bu sayede Amerikan misyonerleri Osmanlı topraklarında etkinliklerini daha da artırma imkânı bulmuşlardır.¹⁶³

2.9. Amerikan Misyonerlerinin Ermenileri Tahakküm Altına Almak İçin Kullandıkları Yöntemler

Amerikan misyonerlerine göre Anadolu toprakları “*Bible Lands*” (İncil Ülkesi) olarak kabul edilmiştir. Bu düşünceye göre Anadolu topraklarının kutsal nitelikte sayılıp silahsız olarak tekrar elde edilmesi gerekmektedir. Amerika'nın buradaki gayesi politik ve iktisadi unsurlardan ziyade daha çok dini bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁴ Bu gayeye ulaşmak amacıyla Amerikan misyonerleri Ermeni azınlığını tahakküm altına almak amacıyla birçok yöntem uygulamışlardır. Öncelikle Amerikalı misyonerler daha çok Osmanlı Devleti üzerinde konuşulan diller üzerinde çalışmalar yürütmüşlerdir. Toplumu tanımaya yönelerek imkânlar dâhilinde okullar açmaya çalışmışlardır. Dil öğrenme konusunda belirli düzeye ulaştıktan sonra İncil'i ülkede etkin olan dillere çevirmişlerdir. Yayın çalışmaları, dini kitapların dağıtımı, misyoner okullarında okutulan kitapların basımı, Hristiyanlığın temel ilkelerinin vaaz edilip aktarılması Amerikan misyonerlerin temel görevleri arasında sayılmıştır. Misyonerler, ilk dönemler hane hane dolaşmış, dini kuruluş ve kahvehanelerde vaazlarda bulunarak propaganda çalışmaları yürütmüşlerdir. Anadolu'nun merkeze uzak konumda yer alması halkın eğitim,

¹⁶¹ Kılıç, a.g.e., 2014, s. 95-96.

¹⁶² İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınevi*, Ankara 1984, s. 25.

¹⁶³ İlknur Polat, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme”, *Belleten Yayınları*, Cilt 52, Sayı 203. 1988, s 628.

¹⁶⁴ İsmail Mangaltepe, “Avrupalı Seyyahların ve Bazı Batılı Devletlerin Osmanlı Coğrafyası'ndaki Ermenilere Yönelik Destek Faaliyetleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler- Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler*, Cilt 10, (ed. Mehmet Metin Hülagü vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 41.

sağlık gibi hizmetlerden yoksun durumda bulunması, özellikle misyonerlerin ilgisini çekmiş ve bu imkanları fakir bölge insanına ulaştırmakla onların beğenisini kazanabileceklerini anlamışlardır.¹⁶⁵

Amerikalı misyonerler Osmanlı Devleti topraklarında herhangi bir izne ihtiyaç duymadan birçok Protestan kilisesi ve okul açmışlardır. Osmanlı Hükümeti okulları kapatmaya başladığında ise misyonerlerce Osmanlı Devleti'nde Hristiyan halkın zulme uğradığı yönünde propaganda faaliyetleri yürütülmüş, Osmanlı Devleti ise Amerika ile ters düşmemek ve Ermenileri kullanarak devletin iç işlerine karışılmasını engellemek amacıyla çoğu kez konuya sessiz kalmıştır. Amerikan misyonerleri, İç Anadolu, Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesinde bulunan tüm Ermeni köylerini ve en ücra mezralarını dolaşarak Ermeni halkını tanıma imkânı bulmuş ve o güne kadar Osmanlı toprakları üzerinde icra edilen en geniş ve kapsamlı misyonerlik faaliyetlerini yürüten örgüt olmuştur.¹⁶⁶

Amerikan misyonerleri, Osmanlı topraklarındaki kadın ve erkekler üzerinde ayrı ayrı olmak kaydıyla Hristiyanlaştırma çalışmaları, eğitim, sağlık, yayın ve Müslüman-Ermeni ilişkilerini içeren altı başlıkta görev üstlenmişlerdir. Bütün misyonlar görev aldıkları bölgeye göre farklı çalışmalar yürütmüştür. Bu kapsamda Batı misyonunda görevli misyonerler daha çok eğitim alanında faaliyet yürütürken; Orta ve Doğu Anadolu bölgelerinde ise halkın fakir ve cahil olmasından kaynaklı öncelikli olarak sağlık ilkelerinin öğretimi ve sağlık kuruluşların oluşturulması, eğitimde ise okuma-yazma öğretme amacıyla çalışmalar yürütülmüştür. Protestan misyonerler, Gregoryen Ermenilerini kendi mezheplerine çekebilmek için Ermeni çocuklara yönelik faaliyetlerde bulunarak çocuklar üzerinden ailelerin misyonerlere ısınmasını amaçlamıştır. Amerikalılar diğer misyonerlere göre özellikle eğitim konusuna ayrı bir önem vermişlerdir. Çünkü bu misyonerler Ermenilerin toplumda yer edinebilmeleri ve diğer milletlere göre üstünlük elde edebilmelerinde en önemli unsurun eğitim olduğunu bilerek Ermenilere bu yönlü telkinlerde bulunmuşlardır. Misyonerlerce tasarlanan ve Ermenileri dini tahakküm altına almada birinci ilke olan eğitim projesi, Ermeniler tarafından kısa zamanda desteklenmiş, Amerikan Protestan misyonerler, Ermeniler için birer eğitim neferi olarak görülmüş ayrıca tüm eğitim ihtiyaçlarının finansmanı Amerikan misyonerlerince karşılanmıştır.¹⁶⁷

¹⁶⁵Muhsin Önal, *Amerikan Board Kayıtlarına Göre Protestan Misyonerlerin Bursa ve Çevresindeki Faaliyetleri (1833-1883)*, T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2012, s.35-36.

¹⁶⁶ Şimşir, a.g.e., 2014, s. 90.

¹⁶⁷ Kılıç a.g.e., 2014, s. 98-99.

Amerikan misyonerleri Osmanlı Devleti'nin geçirdiği zorlu süreci fırsat bilip devletin el uzatmadığı bölgelere kurulan eğitim ve sağlık kuruluşları ile halkın ihtiyaç duyduğu temel gereksinimlerin karşılanmasını sağlamışlardır. Bu süreç bölge insanının Amerikan misyonerlere ilgisini artırarak misyonerlerin özellikle Ermeniler arasına rahat bir şekilde faaliyet gösterme imkânı elde etmelerini kolaylaştırmıştır. Özellikle misyonerler genel olarak çalışmalarını aileleri ile birlikte yürütmüş bu bağlamda Amerikan misyonerlere ait evler bir eğitim yuvası ve Protestan kilisesi haline gelmiştir. Ayrıca bu şekilde misyonerlik çalışmaları Osmanlı Devleti'nin kontrol mekanizmasından uzak bir şekilde sürdürülebilme imkânı elde etmiştir.¹⁶⁸

Amerikan misyonerleri genel olarak asılsız iddialar ortaya atarak kamuoyu oluşturmayı hedeflemişlerdir. Ermeni Meselesinin temelini oluşturan faktörlerden biri olan basın marifetiyle Osmanlı tarafından ezilmiş, özgürlükleri ellerinden alınmış bir Ermeni varlığını dünyaya duyurmak istemişlerdir. Nitekim ortaya çıkan Ermeni ayaklanmasının önlenmesinde alınan tedbirler, dünyaya Ermeniler katlediliyor şeklinde lanse edilerek dünya ülkelerine Ermeni sempatisi kazandırılmıştır.¹⁶⁹

Misyonerler Amerika'da etkili kamuoyu oluşturarak ardı arkası kesilmeyen zalim Türk protestosu etkinlikleri düzenlemişlerdir. O dönem New York'ta bulunan Rahip Potter, Osmanlı Devleti'nin zulmüne uğrayan Ermenilere el uzatılması çağrısıyla Hristiyan ülkelerin bilgilendirilmesi için mektup yazmıştır. Böylelikle Amerika ruhani örgütlenmelerinin Osmanlı Devleti için sürdürmüş oldukları karalama kampanyalarına bir yenisi daha eklenmiştir. Sergilenen düşmanca tutumlar Osmanlı Hükumeti tarafından Amerika dışişlerine kanıtlarıyla birlikte sunulmasına rağmen görmezden gelinmiş ve bu durum Ermeni ayrılıkçı hareketine güç kazandırmıştır.¹⁷⁰

Amerika'nın Osmanlı Devleti'ne karşı sergilemiş olduğu tehditkâr tavır, Anadolu topraklarında faaliyet gösteren misyonerlerin Osmanlı aleyhinde kaleme aldıkları raporlardan kaynaklanmaktadır.¹⁷¹ Ermeniler ile Türkler arasında bulunan dini ve siyasi boşluk misyonerlerce daha da genişletilmiş ve bunun yanında din ve mezhep değişimi konusunda misyonerler Ermenilere öncelik vermişlerdir. 1914 tarihinde misyonerler iki toplum arasına

¹⁶⁸ Fatma Öksüz, *Kendi Belgelerine Göre ABD'den Anadolu'ya Kadın Misyonerler*, T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019, s.82

¹⁶⁹ Deri, a.g.e., s. 153.

¹⁷⁰ Kılıç, a.g.e., 2014, s. 118.

¹⁷¹ Kılıç, a.g.e., 2000, s. 270.

nifak sokmak amacıyla uygulamaya koyduğu yöntem ve faaliyetlerde harcamış olduğu tutarı 40 milyon dolar olarak ifade etmişlerdir.¹⁷²

Misyonerlerin Osmanlı Ermenilerini dini tahakküm altına alabilmelerinin arka planında mensubu bulundukları devletlerin desteği ve kapitülasyonların vermiş olduğu imtiyazlar bulunmaktadır. Unutmamalıdır ki misyonerlere Osmanlı Devleti içerisinde hareket serbestisi tanıyan unsurlardan biri de Osmanlı Devleti'nin merkez ve yerelde devamlı olarak dış faktörlerin baskısıyla karşılaşmış olmasıdır. Nitekim Ermeni ayaklanmalarının sirayet etmeye başladığı dönemlerde hükümet, yerel yönetimlere defalarca batılı devletlerin iç işlerimize karışmalarını sağlayacak hareketlerden uzak durulması yönünde uyarılarda bulunmuştur.¹⁷³

Kapitülasyonlardan etkin bir şekilde yararlanan Amerikan misyonerlerinin Anadolu topraklarında yaptıkları bütün faaliyetler, Osmanlı Devleti aleyhine gerçekleştirilmiştir. Asıl amaç Ermenileri Gregoryen kilisesinden kopararak protestanlaştırmak olmuştur. Protestan misyonerler, Müslümanları kafir olarak nitelendirmiş bu sebepten dolayı Müslümanlar aleyhine sistemsal bir propaganda uygulanmıştır. Ermenilere ise yapay evliyalık sıfatı verilmiştir.¹⁷⁴

Belirtildiği üzere Amerikan misyonerlerinin Anadolu topraklarında yürüttükleri faaliyetlerin finansmanı, Amerika bütçesinden karşılanmayıp Amerika halkından temin edilmiştir. Finansman sağlanabilmesi için her Pazar kiliselerde Türkler canavarlaştırılıp Ermeniler ise acındırılmış, Türkleri karalama kampanyasına Amerika basın yayın kuruluşları da dâhil olarak toplanan paraların gizlice misyonerlere aktarımı sağlanmıştır.¹⁷⁵

1914 yılının ekim ayında Osmanlı Hükümeti misyonerlerin faaliyetleri ile alakalı ferman yayınlamıştır. Ferman misyonerlerin faaliyet alanlarını daraltmak ve savaş döneminde içeriden ve dışarıdan gelebilecek muhtemel tehditleri önlemek amacıyla yayınlanmıştır. Aynı yıl aralık ayı içerisinde Amerikan elçiliğine bildirilen ferman misyonerlerin faaliyetlerine denetim getirmeyi amaç edinmiştir. Misyonerlerin Anadolu topraklarında yapmış oldukları eğitim, sağlık ve yardım faaliyetleri yayınlanan ferman neticesinde kurallara dayalı olması yönünde karara bağlanmıştır. Dini kuruluşlar, eğitim kuruluşları (kız ve erkek yatılı okullar, hukuk, sağlık, zirai, ticari, mühendislik okulları, ruhban okulları, yetimhaneler ve çocuk sığınma evleri) ve işleyişi bu ferman çerçevesinde amaçlarına uygun faaliyetlerde bulunabilecekleri kararlaştırılmıştır. Bu fermanı tanımayan kuruluşların derhal kapatılması,

¹⁷² Yıldız a.g.e., 2009, s. 57.

¹⁷³ Mithat Aydın, "Amerikan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetlerine Dair Rus Mir Alayı Potiyata'nın Raporu", *Tarihte Türkler ve Ermeniler-Ermeni Nüfusu ve Kilisesi Misyonerlik*, Cilt 8, 2014, s. 193-194.

¹⁷⁴ Evren, a.g.e., s. 125.

¹⁷⁵ Sezer, a.g.e., 2010 s. 65.

yeni kuruluşların ise Osmanlı Devleti'nin izni doğrultusunda açılabilceği karara bağlanmıştır. Dini kuruluşlar ibadetlerinde serbest olduklarından dolayı dini ritüellerinde serbest bırakılmış ancak amacından farklı faaliyetlerin tespitinde hükümetin bu tür kuruluşları serbestçe denetleyebileceği bildirilmiştir.¹⁷⁶

2.9.1. Eğitim Faaliyetleri

Amerikan misyoner ilkelerine göre dini ritüelleri yerine getirebilmenin başlıca unsuru okuma yazma bilmektir. Hristiyanlık dinini benimseyenler ya da benimsemesi muhtemel hedef kitlenin İncil'i okuyup algılayabilmesi için başlıca şart okuma yazma bilmektir. Bu nedenle Board "50. Yıl" kitabında misyonerlik faaliyeti yürütülürken yapılacakların en başında eğitim kuruluşları açılması gerektiğini şu ifadelerle aktarmıştır: Yalnızca okuma yazma öğrenildiği ölçüde İncil'den yararlanılabilir, bu nedenle misyonerlerin ilk çalışmaları okullar inşa etmek üzerine olmalıdır.¹⁷⁷

Anadolu topraklarında yürütülen eğitim çalışmalarında öncelikli olarak erkekler üzerinde yoğunlaşan Amerikan misyonerleri, Ermenilerin eğitim konusunda göstermiş oldukları ilgi neticesinde ilk önce 1834 tarihinde Pera Erkek Okulu'nu açmışlardır. Bu okulu takiben yine erkek öğrencilere yönelik olarak 1840 tarihinde Bebek Yatılı Koleji açılmıştır. Anadolu'da kızlara yönelik eğitime erkeklere göre 10 yıl sonra başlayan misyonerler, kızlar için ise 1845 tarihinde Pera Kız Yatılı Okulu'nun açılışını gerçekleştirmişlerdir. Bu okullar Ermeni çocuklarının Gregoryen mezhebinden ayrılarak Protestanlığı benimsemelerini sağlamış ayrıca gönüllü olanların ise cesaret bulmalarında önemli başarılar elde etmiştir.¹⁷⁸

1856 tarihinde yayımlanan Islahat Fermanı'nın getirmiş olduğu vicdan hürriyeti ilkesi gereğince mezhep değişikliğinden faydalanan Amerikan misyonerleri, eğitim konusunu protestanlaştırma olgusunun en önemli unsuru olduğunu bildiklerinden dolayı Anadolu üzerinde farkı seviyelerde eğitim veren okulların sayısında önemli ölçüde artış sağlamıştır.¹⁷⁹

Amerikan misyonerleri eğitim ve teknik faaliyetler sonucunda Osmanlı Ermenileri arasında bir Protestan kültürünün benimsenmesini sağlayarak Ermeni kültürünü yeniden revize etmişlerdir. Eğitim yoluyla yaşanan bu gelişmeler Ermenilerin asırlardır benimsemiş oldukları

¹⁷⁶ Yıldız, a.g.e., 2009, s. 50.

¹⁷⁷ Esra Danacıoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler" *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi*, Cilt 3, Sayı 10, 2000, s. 132.

¹⁷⁸ Ekrem Saltık, "Osmanlı Anadolu'sunda Protestan Bir Kadın Misyoner: Laura Farnham ve Okulu", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2016, s. 18-19.

¹⁷⁹ Çağrı Demirtaş, Fahri Kılıç, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ve Güney Bölgelerinde Eğitim Şemsiyesi Altında Amerikan Board Cemiyetinin Misyonerlik Faaliyetleri", *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 21, Sayı 3, 2021, s. 957.

Osmanlı kültüründen uzaklaşmalarına sebebiyet vermiştir. Amerikan misyonerler o güne değin ihmal edilen Ermeni kadınlarının eğitiminde de öncü rol üstlenerek, eğitilen Ermeni kadınlarını Ermeni papazlara eş adayı olarak seçmişler, öte yandan hızla artan misyoner okullarında ihtiyaç duyulan kadın öğretmen açığını yine kendi misyon okullarından mezun olmuş Ermeni kadınlardan temin etmişlerdir. Özellikle XIX. yüzyılın sonlarında faaliyete geçen Ermenilere ait ilkokullarda görevlendirilen öğretmenlerin büyük bir çoğunluğu, Amerikan misyoner okullarında eğitimini tamamlamış kadın öğretmenlerden oluşturulmuştur.¹⁸⁰

Eğitim yoluyla Ermeni toplumunu protestanlaştırarak tahakküm altına almaya çalışmak amacıyla 1830’larda Osmanlı topraklarında görevlendirilen misyonerler, genel olarak aileleri ile birlikte çalışma sürdürürken, kısa süre sonra bekâr erkek ve kadın misyonerlerin de bölgeye gönderilmeye başlandığı görülmektedir. Kadın Amerikan misyonerleri, iyi eğitim almış ancak Amerika’da kendilerine göre geniş iş alanı bulunmayan şahsiyetlerden oluşmuştur. O dönem incelendiğinde Amerika’da yüksek eğitim gören kadın sayısı oldukça azdır ve iş alanı bulunmamaktadır, bu nedenle misyoner kadınlar, Osmanlı topraklarını dini ve emperyalist düşünce dışında iş sahası olarak da algılamışlardır. Amerikan misyoner kadınlar özgürlük, hürriyet ve bağımsızlık fikri ile dolu ve kendi anlayışları çerçevesinde yararlı olmayı amaç edinmiş kimselerdir. Doğal olarak bölgeye kadın misyonerlerin de ayak basması misyonerliğin etki alanının bir hayli genişlemesine yardımcı olmuştur. Amerikan kadın misyonerleri, Ermeni kadınlarla sıkı iletişim kurabilmiş, sürekli onlarla birlikte hareket etmiş, misyoner okullarında öğretmenlik görevi üstlenmiş boş zamanlarında ise kadınlara ziyaretlerde bulunarak Protestan propagandası yapmışlardır. 1861 tarihinde faaliyete başlayan WFMS “*Women’s Foreign Missionary Society*” isimli kuruluş adı altında yabancı ülkelerde görev üstlenecek kadın misyonerlerin çalışma alanları bir program dâhilinde ele alınarak kadın misyonerlerin faaliyet alanları daha da genişletilmiştir.¹⁸¹

Misyonerler tarafından Amerika’dan getirtilen ve yaşam şartlarını kolaylaştıran dikiş makinesi ve o döneme ait lüks ev eşyaları ile dikkatleri üzerlerine çekebilmeyi başaran Amerikan kadın misyonerleri, hedef alınan Ermeni kadınlarını gerek yaşam standartları gerekse aile yaşam tarzlarıyla kolaylıkla etki altına almayı başarmışlardır.¹⁸² Kadın misyonerler Ermeni kadınlarına dikiş/nakış işlerinden müziğe, kültür ve sanat faaliyetlerine kadar çeşitli eğitimler

¹⁸⁰ Karakaş a.g.e., 2014, s. 131.

¹⁸¹ Seçil Akgün, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 1988, s.8.

¹⁸² Ekrem Saltık, “Osmanlı Anadolu’sunda Protestan Bir Kadın Misyoner: Laura Farnham ve Okulu” *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2016, s. 23.

vermişlerdir. Ayrıca okullar üzerinden çocuklara, çocuklardan da ailelere sirayet eden kadın misyonerler, Ermeni kadınlarına dünyaya kendi pencerelerinden baktırabilmeyi başarmışlardır. Çocuk eğitiminden kısa bir süre sonra yetişkin eğitime de başlanılmış, özellikle kadınlara yönelik çalışma yürüten yetişkin okullarında eğitimci kadronun genel olarak kadın misyonerlerden oluşması Osmanlı toplumunda herhangi bir tepkinin oluşumunu da engellemiştir.¹⁸³

Amerikan misyonerleri tarafından açılan eğitim kuruluşlarında öğrenim gören ve Protestan mezhebini benimseyen Ermeni gençlerinin misyonerlerle ilişkili olarak faaliyet gösteren iş yerlerinde çalışabilmeleri ve meslek erbabı olabilmeleri için sanayi kuruluşları ve sanat okulları açılmıştır. Bu okullarda halıcılık, tarımsal faaliyetler, marangozluk, dikiş-nakış, bahçıvanlık, fırıncılık, terzilik, dokumacılık, saatçilik, resim ve enstrüman kullanabilme eğitimleri verilmiştir. Misyoner yetiştirme konusunda özellikle Antep, Maraş, Harput ve Merzifon bölgelerinde açılan okullar oldukça başarı sağlamışlardır. Bu okullarda etkin komitacı ve propagandacı yetiştirilerek Ermeni ayaklanmaları bu şahsiyetler aracılığıyla yönetilmiştir.¹⁸⁴

1870 tarihinden sonra Harput'ta çalışma yürüten Maria A. West isimli kadın misyoner tarafından kaleme alınan ve 700 sayfadan oluşan "*Romance of Missiogn*" adlı eserde Harputlu Ermeni kadın ve kızlar arasında ne denli bir eğitim çalışması yürütüldüğü aktarılmıştır. Eserde; tüm Ermeni kadınlarına, küçük kızlardan ninelele kadar ilk olarak temizlik dersi verilmiş, hatta temiz hava anlatılırken başkası tarafından çiğnenip ve çıkarılan bir yiyeceğin nasıl başkası tarafından yenilemeyeceği bilinebiliyorsa kirli hava solumanın da aynı şey olduğu belirtmiştir. Temiz hava konusundan sonra vücut temizliği konuları ele alınmış ve Ermeni kadınlarına günün başlangıcında mutlaka saçlarının taranması gerektiği öğütlenmiştir. Ermeni kadınlar da biz saçlarımızı öreriz her gün açıp tekrar tarayamayız şeklinde söylemlerde bulunduklarında ise kadın misyonerler o zaman sizlerde örgüyü bırakarak bizim saçlarımız gibi yapmalısınız demişlerdir. Böylece Amerikalı misyoner kadınların saç bağlama tarzı Ermeni kadınları arasında hızla yayılmıştır. Daha sonra banyo, dikiş ve mutfak işleri birer birer öğretilerek her Ermeni kadının evi yatak odasına kadar denetlenmiştir. Amerikan kadın misyonerler, her fırsatta Ermeni kadınlarının ruhlarına dokunduk yaşamlarında devrim yarattık diye övünmüşlerdir. Kadın misyonerlerin devrim diye tabir ettikleri uygulamalar yalnızca Harput'ta değil Ermenilerin yaşam sürdürdüğü her bölgede uygulanmıştır.¹⁸⁵

¹⁸³ Resul Narin, "Amerikan Board'un Kadın Misyonerleri ve Adapazarı Ermeni Kız Okulu", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, 2018, s. 252.

¹⁸⁴ Deri, a.g.e., s. 148-149.

¹⁸⁵ Şimşir, a.g.e., 2014 s. 63-64.

Amerikan misyoner okullarında eğitim alan Ermeni öğrenciler tam bir vatansever ve misyonerlerin hizmetkârı sadık birer yardımcıları olarak eğitilmişlerdir. Misyoner okullarında verilen eğitim Ermeni gençleri arasında milliyetçilik düşüncesinin gelişmesine ve Osmanlı'dan ayrılarak bağımsız bir devlet olma düşüncesine sebebiyet vermiştir. Ermeniler eğitim sonucu Osmanlı Devleti içerisindeki konumlarını analiz etmiş birbirlerinden ayrı yaşam sürmelerinin ve her anlamda geri kalmışlıklarının tek nedeni olarak Osmanlı Devleti'ni görmüşlerdir. Bu düşünceleri içselleştiren Ermeniler, her geçen gün Müslüman komşularından uzaklaşarak özgür bir Ermeni Devleti hayaliyle Osmanlı'ya karşı ayaklanmışlardır. 1880'lerden başlayarak 1900'lü yıllara değin devam eden Ermeni ayaklanmalarının başlıca sebebi Amerikan misyonerler ve onların himayesinde faaliyet gösteren eğitim kuruluşları olmuştur.¹⁸⁶

Board tarafından açılan Ermeniler arasında ayrılıkçı düşüncelere sebebiyet veren misyoner okulları, bu minvalde çalışma yürütürken tarihi ve yerel dil alanlarında yoğun çalışmalar yürütmüştür. Misyoner okulları, Türk diline ait sözcüklerin yer aldığı Ermenicenin yerine saf Ermeni dilini kullanmayı öncelemiştir. Misyoner okullarının değerlendirmelerine göre Türkçe sözcükler barındıran Ermenice kaba bulunmuş ve bu sebepten dolayı özellikle Katolik Ermeniler, Türkçe konuşmayı tercih etmişlerdir. Amerikan misyonerler ise Ermeniceyi yabancı dillerden arındırmışlar ve her dönemde saf Ermeni dilini layık olduğu konuma taşıdıklarını vurgulamışlardır. Misyonerler İncil'i Ermenicenin yalın haline çevirip cilt şeklinde yayımlanmasını sağlayarak modern Ermenicenin oluşumunun Ermeniler için ne kadar önemli ve değerli olduğunun ileriki yıllarda daha iyi kavranacağını altını çizmişlerdir. Amerikan misyonerleri, Türkçe konuşan Ermeniler üzerine de ayrıca yoğunlaşarak onları anadil temelinde bir araya getirmeyi hedeflemiş, özellikle Osmanlı'nın XIX. yüzyılda imparatorluğu çöküşten kurtarabilmek adına, tüm tebaayı ortak bir zeminde birleştirme politikası misyonerler tarafından bu şekilde engellenmiştir.¹⁸⁷ Ermeniler açısından dil üzerinde yapılan misyoner çalışmaları milli şuurun yeşermesine sebebiyet vermiştir. Cyrus Hamlin'in Bebek Koleji ile ilgili söylemleri misyoner okullarının Ermeniler üzerinde oluşturduğu etkiyi şu şekilde özetlemektedir; misyoner okullarında verilen eğitim Ermenicenin gelişimini sağladı. Biz geldiğimizde Ermenice atıl durumdaydı biz ise onu altın yaptık.¹⁸⁸

Board misyonerleri tarafından sürdürülen eğitim çalışmaları kapmasına alınabilecek diğer bir unsur ise yetimhanelerin faaliyete geçirilmesidir. Amerikan misyonerler Maraş, Antep

¹⁸⁶ Erdoğan, a.g.e., 2014 s. 176.

¹⁸⁷ Karakaş a.g.e., 2014, s. 133.

¹⁸⁸ Danacıoğlu, a.g.e., 2000, s. 144.

ve Harput gibi önem arz eden yerleşkelere yetimhaneler açmıştır. 1900'lü yıllarda Harput yetimhanesinde yaklaşık olarak 1100 çocuğun barındığı bilinmektedir. Yetimhane faaliyetlerinde hedef kitle eğitim faaliyetlerindeki gibi geniş ve kapsamlı olmasa da misyonerler tarafından ihmal edilmemiştir. Nitekim çaresiz ve yardıma ihtiyaç duyan Ermeni çocuklar, misyonerler tarafından temin edilen maddi, manevi yardımlar sayesinde kolayca yönlendirilmişlerdir.¹⁸⁹

Tablo 2: Board'ın Osmanlı topraklarında misyoner, kilise ve eğitim unsurlarına ait (1845-1890) yılları arası rakamsal durum.

	1845	1890
Misyoner Sayısı	34	177
Misyoner Yrd.	12	791
Kolejler	–	5
Erkek Yüksek Okulları	–	26
Öğrenci Sayısı	135	16.990
Kilise Sayısı	–	117
Toplam Protestan	–	28.667

Tablo 3: Board'ın Osmanlı topraklarında misyoner, kilise ve eğitim unsurlarına ait (1852-1881) yılları arası rakamsal durum.

	1852	1881
Kilise Sayısı	10	108
Tüm Okulları Sayısı	14	356
Tüm Öğrenci Sayısı	466	14.285

Tabloda verilen rakamlara göre Amerikan misyonerleri Osmanlı topraklarında gerçekleştirdikleri çalışmalar neticesinde henüz yüzyılı tamamlamadan Ermeniler üzerinde nüfuz kurmayı başarak etkin bir Protestan topluluğun oluşmasında önemli sonuçlar elde etmişlerdir. Gayet sağlam ilkelere dayalı gerçekleşen misyonerlik faaliyetlerinin gelişiminde yerel Ermeni eğitici ve din adamı sınıfının oluşturulmasının yadsınamaz payı bulunmaktadır.¹⁹⁰

Board misyonerleri tarafından hayata geçirilen eğitim faaliyetleri gün geçtikçe farklı formatlara dönüşmüştür. Eğitimin başlangıçtaki amacı temel ilkelerin verilmesiyle ilerleyen

¹⁸⁹ Yücel, a.g.e., 2005, s. 36.

¹⁹⁰ Aydın, a.g.e., 2014, s. 186-187.

dönemlerde ise daha teşkilatlı eğitim kuruluşlarına ihtiyaç hasıl olmuştur. Açılan Ruhban okulları ve liseler vasıtasıyla daha etkin eğitimler verilmesi sağlanmıştır. Yatılı okullar vasıtasıyla ileriye dönük misyonerlik çalışmaları için nitelikli kız ve erkek öğrencilere eğitimler verilmiştir. Bu faaliyetler çerçevesinde belirli bir kapasiteye haiz öğrenci varlığının oluşmasıyla üst derece eğitim kuruluşları yani kolejler faaliyete geçirilmiştir. Bu okullarda eğitim alan öğrenciler Board adına faaliyet yürütülen her ülkede görev üstlenmişlerdir.¹⁹¹

Amerikan misyonerlerinin Anadolu topraklarında yürütmüş oldukları çalışmalar zamanla kontrol dışına çıkarak Osmanlı yönetimine yönelik tehlikeli boyut kazanmıştır. Özellikle Amerikan misyoner okullarının kontrol altında tutulup denetlenmesi kaçınılmaz olmuştur. Ancak okullara yönelik her türlü denetim misyonerler tarafından raporlanıp şikâyetle bulunulmuş hatta Amerika başkanlarından destek beklenilmiştir. Bu raporlar neticesinde Amerika'nın etkin Başkanları arasında yer alan Theodore Roosevelt yapılacak olan başkanlık seçimlerinin hemen öncesinde; Dünyada herkesten önce ezmek istediğim iki güç İspanya ve Türkiye'dir (Osmanlı İmparatorluğu) şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.¹⁹²

2.9.2. Amerikan Misyonerlerinin Basın-Yayın Faaliyetleri

Basın-yayın faaliyetlerinin önemini çok iyi bilen misyonerler faaliyet gösterdikleri bölgelerde hedef kitle üzerinde daha etkili olabilmek amacıyla matbaa kurmayı ihmal etmemişlerdir. 1822 tarihinde Amerikan misyonerleri tarafından Malta'ya kurulan matbaa o dönem misyoner okullarının ihtiyaç duyduğu materyallerin temini ve dini-siyasi propaganda niteliği taşıyan kitap, dergi, broşür basımında kullanılmış, 1834 tarihinde ise matbaa İzmir'e taşınmıştır. Ermenilerin protestanlaşmasına hız kazandıran basın-yayın faaliyetleri için büyük ölçüde bütçe ayrılmış, sahada ise misyonerler basımı yapılan materyallerin Ermeniler arasında dağıtımında önemli gayretler göstermişlerdir.¹⁹³

Osmanlı Devleti misyonerlerin basın yayın yoluyla çalışma ve teşkilatlanmalarına uzun dönem sessiz kalmıştır. Daha sonra, misyoner yayınlarını gözetim altına alabilmek amacıyla Amerika'da basımı yapılmış kitap, dergi, külliyat ve gazete gibi yayınların ülkede meydana getirdiği ayrılıkçı faaliyetler engellenmek istenmiştir. Bu istek doğrultusunda 1862 tarihinde yabancı yayınlara sınırlama getirilmiştir. Sınırlama kapsamında ülkeye dışarıdan getirilecek yayınların Osmanlı yetkililerince incelemeye tabii tutulduktan sonra dağıtımının yapılması kararı Amerikan elçilik ve konsolosluklara bildirilmiştir. Osmanlı topraklarında rahat şekilde

¹⁹¹ Yücel, a.g.e., 2005, s. 35.

¹⁹² Evren, a.g.e., s. 130.

¹⁹³ Deri, a.g.e., s. 149.

propaganda yapan Amerikan misyonerlerini rahatsız eden bu uygulamanın kaldırılması için Amerikan yetkililerince Osmanlı Hükümetine başvuruda bulunulmuş ancak dönemin Hariciye Nazırı Ali Paşa diğer ülkelerde de kamu düzeninin sağlanması hususunda benzer uygulamaların yer aldığı gerekçesiyle isteği reddetmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Ortaelçi E. Joy Morris'in girişimleri neticesinde Amerikan misyoner yayınlarının büyük bir bölümünün Osmanlı topraklarına girişine müsaade edilmiştir. Basın-yayın faaliyetlerinde son derece ilerleme kaydeden misyonerlerin 1875 tarihinde İstanbul'da basımını gerçekleştirdikleri kitap sayısı 393'ü bulmuş ve bu kitaplar yedi farklı dile çevrilmiştir. Misyonerlerin bu denli geniş bir yayın ağına sahip olmaları yaklaşık olarak 40 yıllık bir zaman diliminde elde edilmiş, kitap basımından elde edilen kâr marjı ile diğer faaliyetlerin finansmanı karşılanabilecek seviyeye ulaşmıştır.¹⁹⁴

Protestanlık prensiplerinin öğretilmesi amacıyla Board tarafından yayınlanan kitaplardan bazıları aşağıda sıralanmıştır;

- ✓ *Oruç ve Yortu*
- ✓ *Kutsal Kitapları Okuma*
- ✓ *Doğal Teoloji*
- ✓ *Günlük Tefekkür*
- ✓ *İlahi Kitap*
- ✓ *Hristiyanlığın Kanıtları*
- ✓ *Genç Hristiyan*
- ✓ *Pazar Gününde*
- ✓ *Peygamberlerin Yaşamı*
- ✓ *Kilise Tarihi*
- ✓ *Hristiyan Kilisesi Hakkında*

Bu kitapların özellikle Türkçe ve Ermenice çevirisi Amerikan misyonerlerinin Ermenilere olan ilgisini göstermektedir.¹⁹⁵

2.9.3. Amerikan Misyonerlerinin Sağlık Alanlarında Faaliyetleri

Amerikan misyonerleri eğitim faaliyetleri ile ulaşamadıkları insanlara ve bölgelere nüfuz edebilmek amacıyla sağlık misyonerliğini kullanmışlardır. Sağlık alanı misyonerler açısından tarihi ve dini anlamada önem arz etmektedir. Misyonerler hastalıklara şifa olmanın

¹⁹⁴ Köse, a.g.e., 150.

¹⁹⁵ Yıldız, a.g.e., 2015, s.74.

diğer misyonerlik çalışmalarında kilit rol üstlendiğini belirtmişler hatta eğitimsel faaliyetlerin oluşturulabilmesi için temel ilkelerden biri olarak sağlık misyonerliğini görmüşlerdir. Sağlık misyonerliği öğretmen ve din adamının bulunmadığı bölgelerde insanlar tarafından takdir edilen bir unsur olduğunu belirten misyonerler *“İnsanın olduğu yerde acılar da vardır acıların olduğu yerde doktora ihtiyaç vardır. Doktorluğa ihtiyaç olan yerde de misyonerlik için uygun bir fırsat vardır”* diyerek sağlık alanlarında yürütülecek misyonerlik çalışmalarının önemini vurgulamışlardır.¹⁹⁶

Amerikan misyonerleri için önemli bir unsur olan sağlık hizmetleri yine Hz. İsa'nın yaratıcının kudretini kullanarak hastalara şifa olması, misyonerlerce referans alınıp bu doğrultuda çalışma yürütülmüştür. Osmanlı Devleti topraklarında sağlık konusu ile ilgili ilk çalışma yürüten misyoner Dr. Asa Dodge 1833 tarihinde Beyrut bölgesinde görev yapmıştır. Devam eden süreçte Dr. Cornelius Van Dyke, Dr. Henry Lobdell, Dr. Asakel Grant ve Dr. George E. Post isimli misyonerler Board'a bağlı olarak faaliyetlerde bulunmuşlardır. Yine Board'a bağlı olarak çalışma yürüten ilk misyoner hastaneleri Kayseri, Antep, Van ve Mardin'e açılmıştır.¹⁹⁷ 1909 tarihinde dünya ölçeğinde Board'a bağlı yaklaşık 30 hastane ve dispanser kuruluşundan 10 tanesinin Anadolu sınırları içerisinde yer alması, Amerikan misyonerlerinin bölgeye olan ilgilerini bir kez daha gözler önüne sermektedir.¹⁹⁸

Board, sağlık alanında tıbbi misyonlar oluşturarak devletin her bölgesine nüfuz etmeyi amaçlamıştır. İnsanların yaşamları boyunca en etkin oldukları dönem eğitim çağları ise; en aciz oldukları dönemleri de hastalıklarına çare bulmak adına gittikleri sağlık kuruluşları olmuştur. Kocabaşoğlu, Amerikan misyonerlerinin sağlık çalışmaları ile ilgili olarak; *“Hz. İsa'nın kedisi Tanrısal gücünün bir kısmını hastaları iyileştirmekte kullandığına göre, tıbbi yardım ve bakımın misyoner faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçası olduğu doğaldır. Dolayısıyla misyoner faaliyetlerinin başladığı yerde, bu alandaki çalışmalarda başlar”*¹⁹⁹ ifadelerinde bulunmuştur. Bu bağlamda Amerikan misyonerler etkin şekilde sağlık alanında faaliyet göstermişlerdir. O dönem ülkenin içinde bulunduğu süreklilik arz eden savaş durumu ve buna bağlı olarak salgın hastalıklar ayrıca; maddi imkanların elverişsizliğine dayalı sefalet önemli sağlık problemlerini beraberinde getirmiştir. Amerikan misyonerleri durumu kendi lehlerine kullanarak Ermeniler arasında sempati uyandırmayı başarmışlardır.

¹⁹⁶ Faruk Taşkın, *Amerikan Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)*, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 23-24.

¹⁹⁷ Yücel, a.g.e., 2005, s. 38.

¹⁹⁸ Kocabaşoğlu, a.g.e., 1989, s. 128.

¹⁹⁹ Yıldız, a.g.e., 2015, s. 81-82.

Amerikan misyonerleri ilk faaliyet gösterdikleri bölgelere tıbbi misyonerlik amacıyla gitmemişlerdir. Misyonlarda görevlendirilenler arasında doktorlarında yer alması ve faaliyetleri esnasında mesleklerini icra etmelerine yönelik olayların vuku bulması tıbbi misyonerliğin önemli ölçüde değerli olduğunun anlaşılmasını sağlamıştır. Zaman içerisinde tıbbi ihtiyaçların karşılanması misyonerlik açısından vazgeçilemeyecek bir unsur olmuş, böylece sağlık misyonerliğinin dinsel ve mezhepsel telkinin en etkili ve önemli yollarından biri olduğu misyonerlerce çok iyi anlaşılmıştır.²⁰⁰

Bütün insanlar hayatlarının belirli dönemlerinde hastalık geçirir, kendisi olmasa bile mutlaka bir yakının hastalığından endişe eder. Misyonerlerin en önemli propaganda faaliyetlerinden olan sağlık kuruluşlarında ölümcül hastalıklardan kurtulan ve zaaf içerisinde bulunan insanların dini yönlendirmelere daha müsait oldukları ifade edilmiştir. Misyoner doktorlar her zaman ilk önce misyoner, daha sonra doktor olarak görev yaptıklarının bilince olmuşlardır. Amerikan misyonerler hasta bakıcılığı, hekimlik ve sağlık işletmeciliği alanlarında çok başarılı olmuşlardır. Misyonerler sağlık hizmetleri alanında toplumu Hristiyanlaştırmak adına periyodik olarak dergi yayınlamışlardır. Hastaların şifa bulması aynı zamanda gönüllerin ve hanelerin misyonerle açılmasını sağlamıştır.²⁰¹

Board'a bağlı misyonerler, Osmanlı topraklarında faaliyetlere başladıkları ilk dönemlerden itibaren tıbbi misyonerlikte kullandıkları misyonerleri, gezici hekim olarak görevlendirmişlerdir. Bu görevlendirme genel olarak kırsal alanlara yönelik çalışmalarda kullanılmıştır. O dönemlerde Osmanlı'nın da içerisinde yer aldığı Ortadoğu bölgesi ciddi sağlık problemleri ile boğuşmaktadır. Salgın hastalıklar önemli bir sorun ve adı geçen bölgelerde vaka sayılarının bir hayli fazla olması, hala geleneksel tedavi metotlarının kullanılması Amerikan misyonerlerinin sağlık faaliyetlerinde başarı sağlamalarının önünü açarken hedef toplumla ilişkilerin geliştirilmesinde yadsınamaz katkı sağlamıştır. Osmanlı Devleti tıbbi imkânlardaki yetersizliği neticesinde misyonerlerin bu alanda yapmış oldukları çalışmalara ılımlı davranmıştır.²⁰²

Tablo 4: Amerikan Board tarafından 1912-1913 tarihleri arası Anadolu'da yürütülen sağlık misyonerliğine ait çalışma tablosu şu şekildedir.²⁰³

Yıl	1912	1913
Batı Türkiye Misyonu		

²⁰⁰ Taşkın, a.g.e., s. 27.

²⁰¹ Oymak, a.g.e., s. 387-388.

²⁰² Kocabaşoğlu, a.g.e., 1989, s. 127-128.

²⁰³ Taşkın, a.g.e., s. 221.

Hastane	3	3
Dispanser	2	3
Hasta	14.992	11.368
Tedavi	63.420	33.801
Merkez Türkiye Misyonu		
Hastane	2	2
Dispanser	2	2
Hasta	6.162	11.041
Tedavi	61.198	61.658
Doğu Türkiye Misyonu		
Hastane	4	4
Dispanser	5	5
Hasta	5.375	17.094
Tedavi	19.491	38.898
Toplam		
Hastane	9	9
Dispanser	9	10
Hasta	26.529	39.503
Tedavi	144.809	134.357

Misyonerler sağlık kuruluşlarına yakın yetimhaneler açarak kimsesiz Ermeni çocukların bakımını sağlamışlar ve bu çocukları ilk önce Protestan kilisesi ile tanıştırmışlardır. Ülke dışında faaliyet gösteren Protestan kuruluşları da Anadolu’da bulunan yetimhanelere yardımda bulunarak destek sağlamışlardır. Çocuklara yönelik dini propaganda yapılarak ayinlere götürülmüşler ayrıca bu çocuklara İncil’in esasları aktararak aralarından bazılarını Amerika’da eğitim şansı verilmiştir. Ancak masumane görünümlü bu yardımların temel gayesi Ermeni Protestan Cemaatinin genişleyip tahakküm altına alınmasını sağlamaktır.²⁰⁴

Anadolu topraklarında tıbbi ve medikal unsurların yetersizliğinden yararlanarak misyonerlik faaliyetlerine hız vermek isteyen Amerikan misyonerleri, sağlık çalışmaları sayesinde Hristiyanlığı yaymaya çalışırken Anadolu’da ihtiyaç duyulan tıbbi boşluğu

²⁰⁴ Yıldız, a,g,e., 2015, s. 95.

misyonerlik için bir vasıta haline dönüştürmeyi başarmışlar ve Anadolu'nun hemen hemen her bölgesine ruhsatlı veya ruhsatsız pek çok sağlık kuruluşu inşa etmişlerdir. Bu kuruluşlarda 7/24 hizmet verilerek hedef toplum Ermenileri dini tahakküm altına almak adına sağlık misyonerliğinden oldukça faydalanmışlardır. Faaliyete geçirilen sağlık kuruluşlarında Ermeniler görevlendirilmiş, Amerikan misyonerleri bu sayede Ermenilerle olan ilişkilerini daha da artırma imkânı elde etmişlerdir.²⁰⁵

Yapılan çalışmalar neticesinde Amerikan misyonerlerinin Anadolu toprakları üzerinde yaşam süren Osmanlı Ermenilerini tahakküm altına almak amacıyla kullandıkları başlıca yöntemlerin eğitim, basın-yayın ve sağlık alanları olduğu anlaşılmakla birlikte bu alanların temelini oluşturan ve bu alanlara kaynak teşkil eden unsurun eğitim faaliyetleri olduğu görülmektedir. Bu kapsamda özellikle Ermeni tebaayı etkisi altına almak ve Protestanlığı yaymak maksadıyla Amerikan misyonerlerinin Anadolu toprakları üzerinde inşa ettikleri etkin kolejlerin kuruluşu, işleyişi ve yapmış oldukları çalışmalar açıklanmaya muhtaçtır. Bu bağlamda bir sonraki bölümde bu alanlar detaylıca açıklanmaktadır.

²⁰⁵ Mehmet Alparslan Küçük, “Anadolu’da Protestan Ermeni Milleti’nin Oluşumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 50, Sayı 2, 2009, s. 166.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DA KURULAN ETKİN AMERİKAN MİSYONER KOLEJLERİ VE GENEL İŞLEYİŞİ

Osmanlı Devleti topraklarında Osmanlı eğitim kuruluşlarının yanında çalışma yürüten yabancı devletlere ait okulların kaynak itibariyle iki farklı boyutu bulunmaktadır. Daha önce azınlık cemaatler tarafından kurulan ve kendi dillerinde eğitim-öğretim yapan okulları sonraki dönemlerde misyonerlik faaliyetlerinde araç olarak kullanılan yabancı okullar takip etmiştir. Bu olgu uzun zaman diliminde ve çeşitli olaylar sonucu gerçekleşmiştir. Bu tarihsel seyri inceleyebilmek için 1453 dönemine inmemiz gerekmektedir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet, Latin Cemaatine kendi dil ve dinlerinde özgürlük tanıyarak önceden de var olan bir kültürün devamlılığını sağlamıştır. Bu anlayış kısa bir süre sonra misyonerler üzerinden azınlık gruplara kendi din, dil ve geleneklerini aktaracak öğreticilerin yetiştirilmesi için bulunmaz bir fırsat doğurmuş ve böylece öğretici yetiştirmek amacıyla dini okullar kurulmasının önü açılmıştır. Başlangıçta az sayıda iken ilerleyen dönemlerde ise her mezhebe göre ayrı ayrı oluşturulan Kilise Okulları, birçok emperyalist devletin kendine yakın azınlıkları dini unsurlarla tahakküm altına alabilmek amacıyla kullandığı ve çok yönlü destek sağladığı bir araç haline dönüşmüştür.²⁰⁶

Bir misyonerden beklenebilecek başlıca görev kendisini dinletebileceği insanları bulabilmesidir. Misyoner tarafından hedef kitlesi olan insanlara yazılı veya sözlü materyaller eşliğinde yoğun bir şekilde ideoloji yüklemesi yapılmıştır. İlk temasta sağlam bir iz bırakılmış ve hedef toplumun çocuklarına yönelik eğitim faaliyetleri başlatılmıştır. Aynı süreçte kilise inşa ederek çevresinde aynı cemaate mensup bireyler oluşturulmuş, hedef topluluğun İncil'i okuyabilecek seviyede okumu-yazma öğrenmesi zaruri görülmüştür. Bu nedenle misyonerler tarafından kiliselerde eğitim faaliyetleri yürütülmüş, ilerleyen süreçte yetişkin eğitimi için "*Pazar Okulları*", çocuklar için ise ilkokullar açılmıştır. Misyonerler açısından ilk başlarda eğitim faaliyetleri kısıtlı iken misyonerlik yelpazesinin genişlemesiyle dini kuruluşlara papaz, okullarda ise öğretmen ihtiyacının artması ile daha etkin ve üst seviyede okul açılmasına ihtiyaç duyulmuştur.²⁰⁷

Azınlıkların bağımsızlık hareketleri kültürel anlamda da desteklenmiş bu faaliyetlerin arka planında daima eğitim çalışmaları yer almıştır. Yabancı devletlerin Osmanlı topraklarında

²⁰⁶ Polat a.g.e., 1988, s. 627.

²⁰⁷ Kocabaşoğlu, a.g.e., 1989, s.23.

okul açabilmeleri herhangi bir izin doğrultusunda değil yalnızca ferman ile gerçekleşirken, açılan okulların büyük bir bölümü ruhsatsız olarak çalışma yürütmüştür. Burada Osmanlı Devleti'nin yabancı okullara denetim konusunda hatalı davrandığı görülmektedir.²⁰⁸ Yabancı diğer devletler Osmanlı devleti kanunlarında okullaşma ile ilgili herhangi bir yasal düzenleme olmamasından yararlanarak kendi emelleri doğrultusunda kanun çıkarmayı başarmışlardır. 1867 tarihinde çıkarılan “*Tebaa-i Ecnebiyenin Emlake Mutasarrıf Olmaları Hakkında Kanun*” doğrultusunda yabancıların mülk alabilmelerine imkân tanınmış, daha sonra devletin önemli merkezlerinde misyoner din adamları tarafından toprak satın alınarak eğitim kuruluşları inşa edilmiştir.²⁰⁹

1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin yayınlanmasıyla birlikte Amerikan misyonerlerinin eğitim faaliyetlerini sürdürebilmeleri için ruhsat alma zorunluluğu getirilmiş, daha önce ruhsatsız ve herhangi bir izin almadan açtıkları eğitim kuruluşlarında nizamname sonrası ruhsat alma yükümlülüğü, misyonerleri oldukça rahatsız etmiş ve yaşadıkları huzursuzlukları her platformda dile getirmişlerdir. Hatta resmi kuruluşlar eşliğinde Osmanlı Hükumetine konu aktararak ayrıcalık talep edilmiştir. Amerikalı eğitim gönüllülerinin çalışmalarını Osmanlı Devleti'ne karşı sadıkane şekilde yürütüldüğü, aralarında fitneye sebebiyet verecek herhangi bir şahsiyetin bulunmadığı, Fransız okulları ile Amerikan okulları arasında herhangi bir farkın bulunmadığı vurgulanmıştır. Ancak Osmanlı Hükumeti ise Osmanlı topraklarında Amerikan eğitim kuruluşlarının sayıca fazla olduğunu ve sürekli fitne çıkarmaya çalıştığını belirtir şekilde cevap vermiştir.²¹⁰

1897 yılında Amerika'nın Merkez, Doğu ve Batı Türkiye misyon kuruluşlarında 20.000 civarında öğrenci eğitim görürken 337 okul aktif olarak faaliyette bulunmuştur. Bu eğitim kuruluşlarının %42'si Batı misyonu, % 30'u Merkez misyonu, % 20'lik kısmı ise Doğu misyonuna ait bölgelerde yer almaktadır. Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Ermenileri için açtığı okullarda asıl gayenin ne olduğunu Prof. Dr. Mead Earle şöyle açıklamaktadır; Misyoner okullarında Ermeniler kendi dillerini örf ve adetlerini üstün görmeyi öğrenmişlerdir. Amerika'nın politik, toplumsal ve iktisadi ideolojilerine tanıklık etmişlerdir. İçinde bulundukları koşullardan rahatsızlık duymayı ve kendilerini birlikte yaşam sürdürdükleri Müslüman komşularından daha üstün tutmayı öğrenmişlerdir.²¹¹

²⁰⁸ Yıldız, a.g.e., 2015, s. 97-98.

²⁰⁹ Ebru Esenkal, *Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar*, Trakya Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. s. 51-52.

²¹⁰ Polat, a.g.e., 1988, s. 634-635.

²¹¹ Deri, a.g.e., s. 146.

Bu okullar başlangıçta dini yönlü eğitim faaliyetlerinde bulunacakları için kiliseler vasıtasıyla denetime tabi tutulacak şekilde teşkilatlandırılmıştır. Fakat misyonerler yabancı halka tanınan bu ayrıcalıkları daima suistimal etmişlerdir. Yabancılaraya yönelik ıslahatları ve ayrıcalıkları fırsata çevirerek kendi ideolojileri doğrultusunda kullanmışlardır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde yaşayan kendi soydaşlarına kol kanat germekle yetinmeyip, azınlıklara da kendi dini düşüncelerini aşılayıp içeriden destek elde ederek daha çok güçlenmişlerdir.²¹²

Amerikan misyoner okulları incelendiğinde Ermenilerde yalnızca Protestanlık ilkelerinin işlenilmesi değil aynı zamanda dini ve milli şuurun uyandırılması ve bağımsızlık fikrinin geliştirilmesinde de etkin rol üstlendikleri anlaşılmaktadır. Amerikan misyoner okullarının üstlenmiş oldukları bu rol, okul öncesi dönemden kolejlere değin süre gelen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Amerikan misyoner okullarında işlenen müfredat içeriği aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 5: Misyoner Eğitim Kurumları Müfredatı

Okullar	Öğrenim Süresi	Okutulan Dersler
Okul Öncesi	2	Muhtelif Oyunlar, Pratik Zekayı Geliştirici Çeşitli Etkinlikler, Okuma-Yazma Öğrenimi
İbtidailer	3	Ermenice İmla, Ermenice ve İngilizce Kıraat, İlmihal-i Ebraa, Kitab-ı Mukaddes, Resim, Jimnastik, Müzik
1.Sınıf		İngilizce Okuma, Kitabet ve Tercüme, Coğrafya, Kıraat-ı Hamseye Dair Bilgi, Tahrir ve İlm-i Hesap
2.Sınıf		İngilizce Okuma, Kitabet ve Tercüme, Ermenice Takrir Üzerine Kitabet, Mevcut Ermeni Dilinin Nahvı ve Telaffuzu, Coğrafya, Usul Kıraati, İlm-i Hesap
3.Sınıf		İngilizce Okuma Yazma ve Tercüme, Mevcut Ermenice, Coğrafya, İlm-i Hesap, Fransızca Kıraat ve Tercüme
Kolejler	4	

²¹² Ebru Eren, “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Okullar”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı, 2017, s. 97.

1.Sınıf		İngilizce, Ermenice, Fransızca Kıraat, Tercüme ve Nahv, Türkçe, Genel Tarih, Riyaziye, İlm-i Hesap, Cebir
2.Sınıf		İngilizce, Fransızca Nahv, Ermenice, Türkçe Tercüme Fizyoloji, Cebir, Genel Tarih
3.Sınıf		Ermeni Edebiyatı, Fransızca Tercüme ve Nahv, Türkçe Kitabet ve Türkçe Tercüme, İnşa ve Tekellüm, Muhtasar Hendese'nin Sonu, İlm-i Hikmet ve İlm-i Nebatat, Kimya ve Yıldızlar Bilmi
4.Sınıf		Ermenice, Fransızca Tercüme ve Nahv, Türkçe Tercüme, İslam Hukuku, Arapça, Farsça, Diller ve Ahlak Felsefesi, Genel Tarih ve Medeniyet Tarihi, Psikoloji, Yeryüzünün Zenginlikleri
Protestanlık Sınıfı		Protestanlık Usul ve Kaideleri

Amerikan misyoner okullarına ait müfredatın yer aldığı tablo incelendiğinde İngilizce, Fransızca, Ermenice ve Türkçe derslerine ağırlık verildiği görülmektedir. Dikkat çeken unsur ise İngilizce dersinin Amerikan kültürünü Ermenilere empoze ederek iki millet arasında yakınlık kurmaya dayalı bir araç olarak kullanılmasıdır.²¹³

Zaman içerisinde Osmanlı Devleti'nde bulunan her grup insanın eğitim gereksinimi artış göstermiş, bu konuda devlet XIX. yüzyıl içerisinde fonksiyonel bir değişim evresine girmiştir. Tanzimat fermanı süreci bu değişimin bir sonucu olarak karşımıza çıkmıştır. Tanzimatın eğitime verdiği önem ve ayrıcalıklar, Ermenilerin misyoner okullarına olan rağbetini arttırmıştır. Osmanlı Devleti 1869 yılından itibaren Amerikan misyoner okullarının da aralarında bulunduğu tüm yabancı okulları yakından takibe almış, bu süreç Osmanlı-Amerikan ilişkilerinde ileride yaşanacak tüm sürtüşmelerin baş konusu olmuştur. Nitekim 1890 yılından sonra meydana gelen Ermeni ayaklanmalarının merkezi Amerikan misyoner okulları olmuştur.²¹⁴

²¹³ Aydın, a.g.e., 2014, s.198-199.

²¹⁴ Açıkse, Gür a.g.e., s. 102-103.

1890 yılı sonrası sürekli olarak artış gösteren Ermeni ayaklanmaları nedeniyle Osmanlı Hükümeti olayların oluşumunu tetikleyen ve yayılmasına neden olan unsurun misyonierlerin yürütmekte olduğu faaliyetler neticesi olduğu düşüncesiyle okulları ve okullarda görev alan yerli görevlilerinin denetimini sağlamaya çalışmıştır. Amerikan misyonierler ise konsolosluklar vasıtasıyla kendi ülkelerini bilgilendirip Amerika ve Avrupa ülkelerinde kamuoyu oluşturmak amacıyla basın yayın marifetiyle algı propagandası yapmışlardır.²¹⁵

3.1. Fırat (Harput) Amerikan Koleji

Doğu Anadolu bölgesinin misyon merkezi konumunda bulunan Harput'ta Amerikan misyonierler tarafından Ermenistan Koleji olarak adlandırılan ve Ermenilerin Yeprad Koleji ismini verdikleri yüksek okul 1859 tarihinde açılmıştır. Osmanlı Hükümetinin kolej isminden duyduğu rahatsızlık neticesinde kolejin ismi Fırat Koleji olarak değiştirilmiş ve bu değişiklik hükümet tarafından 1891 yılında resmi olarak tasdik edilmiştir. Buradan anlaşılacağı üzere Osmanlı, kendi topraklarında açılan bu fitne yuvalarından haberdardır. Okulun yönetim heyetinin tamamına yakını Boston kentinde yaşam süren Amerikalılardan oluşmaktadır. Okulda genel olarak Protestan mezhebine bağlı din adamları yetiştirilirken diğer yandan Ermeni öğrencilere yönelik eğitim çalışmaları yürütülmüştür. Ders programları Ermenilerin dini ve milliyetçilik şuurunu harekete geçirecek konulardan seçilmiş ve bu doğrultuda düzenlenmiştir.²¹⁶

Bağış kampanyaları ile kurulan kolejin ilk müdürü Amerikalı misyonier Crosby H. Wheeler yürüttüğü çalışmalar neticesinde kolej için 140 bin dolar bağış elde etmiş, hatta kendisi de kolej için 40 bin dolar yardımda bulunmuştur.²¹⁷

Eğitim dili Ermenice olarak belirlenen kuruluş, okul öncesi eğitimden başlanarak ilkokul, ortaokul, yüksekokul ve kolej olmak üzere beş ayrı kategoriden oluşmaktadır. Ayrıca İngilizce olarak okutulan birçok ders bulunurken Ermeni öğrenciler de ders kitaplarına hâkim olabilmek ve eğitimcileri iyi anlayabilmek amacıyla ileri seviyede İngilizce bilmek zorundadırlar.²¹⁸

²¹⁵ Açıkse, Gür a.g.e., s. 105.

²¹⁶ Deri, a.g.e., s. 155.

²¹⁷ Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 61.

²¹⁸ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 130.

Misyon yardımcılığı görevinde bulunan M. A. Melton'un kaleme aldığı bir eserinde; Bu kolejde yürütülen faaliyetlerin en önemlilerinden birisi de her ders gününde mutlaka İncil eğitiminin bulunmasıdır şeklinde ifadelere yer vermiştir.²¹⁹

Fırat Koleji isminden de anlaşılacağı üzere yalnızca Ermeni öğrencilere ders vermek üzere kurulan bir oluşum olmakla birlikte 1908 tarihinde okulda Kürt öğrencilere de yer verme fikri ortaya atılmış, bu fikir okul yönetimi tarafından uygun görülmuş olsa da Amerika'da yaşam süren Ermenilerin itirazı üzerine bu düşünceden vazgeçilmiştir.²²⁰

Belirtildiği üzere okul öncesinden yüksekokula kadar tüm kademeleri bünyesinde barındıran kolej, kız ve erkek öğrencilerin beraber eğitim alabildiği bir misyoner eğitim kuruluşu olması sebebiyle diğer okullara göre farklı bir özellik taşımaktadır. Dönemin Harput maarif yetkilisi, kolejde eğitimini tamamlamış bir öğrencinin örneğin öğretmenlik mesleğini tercih edecekse ayrıca bir sınava tabi tutulmasına gerek görülmediği; eğitimini tamamlamış öğrencilerin büyük bir bölümünün Harput çevresindeki okullarda öğretmen olarak görev yaptıklarını ifade etmiştir. Kolejin ilk ve orta eğitim süresi üç yıl olarak belirlenirken yükseköğrenim kısmında bu süre dört yıl olarak belirlenmiştir. Kolejde Board tarafından görevlendirilen 3/4 profesör ve Türkçe öğretmenliği yapan Reşit Efendi haricinde 21 öğretmenin tamamı Ermenilerden oluşmaktadır.

Fırat Koleji de diğer kolejler gibi ücretli bir eğitim kuruluşudur. Yükseköğrenimde okuyan bir erkek öğrencinin ödemiş olduğu yıllık harç tutarı 6,4 doları bulurken yükseköğrenimde yatılı olarak öğrenim gören bir öğrencinin ödediği yıllık harç tutarı ise 26,4 dolar civarındadır.²²¹ Ancak kolejde öğrenim gören kız öğrencilerden daha az ücret talep edilerek kızların okula devam etmeleri ve ailelerin de bu konuda teşvik edilmeleri amaçlanmıştır. Kız öğrenciler neredeyse erkek öğrencilerin yarısı kadar ücrete tabi tutulmuş, maddi durumu elverişsiz kız öğrencilerin kitap ve kıyafet masrafları kolej tarafından temin edilmiştir. Erkek öğrencilerde kitap satın alma zorunluluğu bulunurken, kız öğrencilere dönem içerisinde kullanılacak ders materyallerini kiralama kolaylığı da sağlanmıştır.²²²

²¹⁹ Açıkses, a.g.e., 2003, s. 141.

²²⁰ Kocabaşoğlu, a.g.e., 1989, s. 192.

²²¹ Kocabaşoğlu, a.g.e., 1989, s. 189-190.

²²² Tozlu, a.g.e., s. 87.

Tablo 6: 1897/1898 eğitim yılında Fırat Kolejinde tüm öğrencilere ait sayısal verileri gösteren tablo şu şekildedir.²²³

	Erkek	Kız	Toplam
Anaokulu	168	190	358
İlkokul	132	130	262
Ortaokul	119	80	199
Lise	72	37	109
Yüksekokul	33	37	70
Toplam	524	474	998

Amerikan misyonierleri Harput genelinde Ermeni önderler yetiştirmek amacıyla anaokulu, yetimhane, teoloji kurumlarından kolejlere kadar sayısı 83'ü bulan okullar açmışlardır. Okul sayının fazla olması Amerikalı misyonierlerin bölge insanıyla ne denli ilgilendiğini gözler önüne sermektedir.²²⁴

1901 yılında Amerikan Harput Konsolosunun kolej çalışmaları ile ilgili olarak düzenlediği rapora göre Fırat Kolejinin ilk ve orta öğretim bölümlerinde 1000'den daha öğrenci eğitim görmektedir. Okul özellikle İngilizce dersine oldukça önem vererek bu dilin öğretilmesi ile ilgili büyük başarılar ortaya koymuş, böylece Ermeniler üzerinde Amerikan yaşam tarzı ve ideolojisinin yerleşmesinde oldukça başarı sağlamıştır. Bünyesinde okul öncesi ve lise dönemi öğrencilerini de bulunduran kolejin ek inşaatları da devam etmiştir. Bu kolejdeki en önemli unsurun “*The College For Young Women*” adlı ve genç kadın öğrencilere ait yapının taştan ve tamamen Amerikan tarzında inşa edilmiş olduğu şeklinde beyanlar yer almaktadır.²²⁵

Mezuniyet törenlerinin İngilizce ve Ermenice yapıldığı kolejde bir diploma töreni esnasında Kolej Müdürü Gates'in²²⁶ “*Yaşasın Ermenistan*” söylemi Amerikan misyonierlerle Anadolu Ermenilerinin nasıl bir ilişki içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır. Kolejlin Ermeni isyanları ile bağlantılı olduğunu ve bu yönlü eğitim programı ortaya koyduğunu kanıtlayan bir belgede misyonier istasyonlarını gezerek denetimlerde bulunan Henry Tozer kolejlin vizyon ve misyonunu; değişik meslek gruplarına Hristiyan bireyler yetiştirmek ayrıca Anadolu

²²³ Kocabaşoğlu, a.g.e., 1989, s. 191.

²²⁴ Erdal Açıkse, “Osmanlı Devleti’ni Parçalamak Amacıyla Batılı Devletlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Bölgedeki Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2, Elâzığ 2000, s. 213.

²²⁵ Süleyman Büyükkaracı, “Amerikan Okulları Üzerine Bir Araştırma”, *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9, 2001, s. 15. SS 9-52.

²²⁶ Dr. Gates, 1903-1932 yılları arasında Robert Kolejinin Müdürü olarak görevlendirilmiştir. Fatma Acun, Evrim Sercan Gürtunca, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Robert Kolej'de Eğitim*, Cilt 31, Sayı 1, 2016, s. 10.

topraklarında Hristiyan kültür ve medeniyetini yeniden tesis etmek amacıyla Amerika'dan gönderilen maddi imkanlarla çalışmalar yürüttüğü şeklinde belirtmiştir. Kolej müdürlerinden Wheeler ise; “*Ermenilerin kendi kendilerini yönetemeyecek durumda olduklarını bildikleri için burada bulunduklarını*” ifade ederek gerçek emellerini açıkça ifade etmiştir.²²⁷

1901 yılında kolejin mezuniyet töreninde yapılan etkinliklerin ana başlıklarını aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz;

- *Kadınlara Okuma Sevgisi*
- *Boşa Giden Enerji*
- *İyi Bir Eğitim*
- *Annelerin Değeri*
- *Harput Koleji (Kızlar korosundan şarkı)*
- *Kızlara Yapılan Manevi Baskı*
- *Biz Şimdi Neredeyiz*
- *Fırat Anneleri Uyanın (Kızlar korosundan şarkı)*
- *Gelecek*
- *Edebiyatın Yeri*
- *On dokuzuncu Yüzyıldaki Romanlar*
- *Modern Ziraat*
- *Mozart (Erkekler Korosu)*
- *Diplomanın Verilmesi*
- *İlahi Dua ve Kutsama*

Etkinlik incelendiğinde çağdaş bir eğitim programı düzenlendiği, ek olarak Hristiyanlık ritüellerinin yerine getirildiği görülmektedir. Kolejini dini bir misyon yüklenmesi etkinlikte dua ve kutsama faaliyetlerine yer verilmesinden anlaşılmaktadır. Okul genel olarak 6 papaz tarafından idare edilmiş ve sürekli Osmanlı Devleti karşıtı propagandalar yapılmıştır. 6 papaz arasında Amerikan misyoner Ernest Riggs de yer alırken 1915 Ermeni ayaklanmaları esnasında okul yakılmış, Papaz Riggs ise propaganda faaliyetleri sebebiyle sınır dışı edilmiştir.²²⁸

3.2. Robert Koleji

Robert Koleji Board'a bağlı olarak İstanbul'a görevlendirilen misyoner Cyrus Hamlin ile hayırsever Christopher Rhinelande Robert tarafından 1863 yılında kurulmuştur. Hamlin,

²²⁷ Deri, a.g.e., s. 157-158.

²²⁸ Yıldız, a.g.e., 2015, s. 217-218.

İstanbul'un Bebek semtinde “*Bebek Seminary*” ismi ile bilinen teoloji okulunu 1840 tarihinde yeniden eğitim-öğretime açarak işe başlamıştır. Robert kolejinin kaynağını teşkil eden bu kuruluş, Ermeni Patrikliğinin duyduğu rahatsızlıklar nedeniyle baskıya maruz kalarak bir yıl süreyle çalışmalarına ara vermek zorunda kalmıştır.²²⁹ 1841 tarihinde patrikhane tarafından kapatılan okul, 1842 tarihinde 22 talebe ile tekrar eğitime başlamıştır. İngilizce olarak eğitim veren okulda 1845 tarihinde İlahiyat bölümü faaliyete geçirilmiş, 1856 tarihinde ise kuruluş, ilahiyat okulu niteliği kazanmıştır.²³⁰

Amerikan misyonerleri İstanbul'da açılması istenilen kolej ile ilgili karar almak amacıyla Hollanda elçiliğinde bir araya geldiklerinde Robert; toplantıda yer alan herkesi gururlandıracak bir teklif sunmuş bu teklife göre; “*Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethetmek için nasıl Boğazkesen Hisarı'nı yaptırarak işe başladıysa, onlarda şehri manevi-kültürel yönden ele geçirmek için aynı yerden işe başlamalı*” şeklinde ifadelerde bulunmuştur.²³¹

Osmanlı Hükümetinin ruhsat konusunu sürekli olarak ertelemesi nedeniyle Merzifon'a taşınan Bebek Koleji'nin İstanbul'da bulunan yerleşkesinde faaliyet gösteren Robert Koleji'nin Rumeli Hisarında satın alınan araziye taşınması ancak 1871 tarihinde sağlanmıştır.²³²

Başlangıç aşamasında kolejın ismi ile ilgili görüş ayrılıkları yaşanmıştır. İlk önce Amerikan Koleji ismi öne sürülmüş ancak kabul görmemiştir. Daha sonra İstanbul Koleji ismi üzerinde durulmuşsa da kimi misyonerlerce bu isim kibirli bulunmuştur. Doğu Koleji isminin de Batı tarzı bir eğitim benimseneceği için anlamsız olduğu iddia edilmiş, ancak sonunda Hamlin tarafından okulun Robert Koleji ismini alması teklif edilmiş ve bu görüş Robert hariç herkes tarafından benimsenmiştir.²³³

Kolejin kurucu üyeleri, öğrencilerin manevi ve dini duyguları olgunlaşmadan tam anlamıyla eğitilemeyecekleri ve kusursuz Hristiyan Protestan şahsiyetinin bu şekilde tamamlanacağına inanmış aynı zamanda bu unsuru ilke olarak benimsemişlerdir.²³⁴

Amerikan gazeteci Charles F.G. Masterman'a göre Amerika çeşitli amaçlar doğrultusunda Anadolu topraklarında bulunmaktadır. Asıl amaç Müslümanları

²²⁹ Recep Büyüktolu, Salih Potukoğlu, “Osmanlı'da Yabancı Dil Öğretimi ve Robert Koleji Örneği”, *Belgi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 19, s. 2011.

²³⁰ Şişman, a.g.e., s. 37.

²³¹ Bayram Küçüköğlu, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri- Dünü Bugünü ve Yarını*, IQ Kültürsanat Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 50.

²³² Sena Coşgun Kandal, “Kuruluşu, Öğrencileri, Etkisi: Amerikalı Seyyah Diplomat ve Misyonerlerin Anılarıyla Robert Koleji”, *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, Sayı 1, Erzincan, 2017, s. 95-96.

²³³ Cyrus Hamlin, *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, (Çev. Ayşe Aksu), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017, s. 382.

²³⁴ F. Acun, E. Ş. Gürtunca, a.g.e., s. 3.

Hristiyanlaştırmak değil, Türkler tarafından ezilen Hristiyan topluluklara yardım ulaştırılıp onların eğitilmelerinin sağlanmasıdır. Örneğin bir anıt gibi Boğaziçi'nde bulunan Robert Koleji bu amaca hizmet edecek kuruluşlardan birisidir.²³⁵

Amerikan misyonerlerinin değerlendirmelerine göre misyonerliğin asıl başarısı Robert Kolejinin faaliyete geçmesi ile oluşmuştur. Cyrus Halim tarafından İstanbul'da açılan kolej, talebelerini Ermeni ve Bulgar çocukları arasından seçmiştir.²³⁶ Kolej Amerika'nın deniz ötesi açtığı ilk yüksekokul olması özelliğine sahip olmakla birlikte öğrenci sayısının öğretmen sayısından az olduğu nadir eğitim kurumlarından bir tanesidir. Nitekim kolejde eğitim öğretimin ilk başladığı dönemde 5 öğretici bulunurken 4 öğrenci bulunmaktadır.²³⁷

Kolejde verilen dersler ile ilgili olarak en kapsamlı bilgiler, yine Hamlin'in yayımlamış olduğu 1868 tarihine ait, yıllık sınav dönemleri isimli belgelerden elde edilmiştir. Bu belgelerde kolejde okutulan dersler ve içerikleri ile birlikte sınavlarla alakalı bilgiler yer almaktadır. Belgelerden anlaşıldığı üzere kolejde İngilizce dışında öğrencilere ait ana dil eğitimine de önem verildiği görülmektedir.

Tablo 7: 1875 tarihinde Robert Kolejinde okutulan dersleri gösteren tablo şu şekildedir.²³⁸

Matematik	Cebir, Muhasebe (seçmeli), Geometri, Trigonometri	Analitik geometri (seçmeli), Hesap (seçmeli), Harita ve arazi bilimi, Uzay bilimi matematiği (seçmeli)
Fen	Tabiat tarihi (bilimi), Zooloji, Psikoloji ve temizlik, Botanik (seçmeli), Fizik, Kimya	Uzay bilimi, Analitik kimya (seçmeli), Yerbilim, Madenbilim (seçmeli), Nicel analiz (seçmeli)
Beşerî Bilimler	Dünya fiziki ve siyasi coğrafyası, Tarih, Uygarlık tarihi, Siyasal iktisat, Ticaret hukuku, Parlamenter hukuk, Uluslararası hukuk, Akli	Münazara, Mantık, İngilizce, Fransızca, Almanca (seçmeli), Ermenice, Bulgarca, Yunanca, Latince

²³⁵ Evren, a.g.e., s. 127.

²³⁶ Mustafa Demir, Galip Çağ, "Ermeni Meselesinin Elitleri ve Yetiştirme Süreçleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler-Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Kilise ve Misyonerlik*, Cilt 9, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014 Ankara, s. 148.

²³⁷ Kocabaşoğlu, a.g.e., 1989, s. 179.

²³⁸ S. Potukoğlu, R. Büyükoğlu, a.g.e., s. 2019.

	felsefe (psikoloji), Felsefe tarihi, Ahlak felsefesi (etik), Paley'in delilleri, Belagat	ve Türkçe dilleri, Resim Boyama ve Müzik (seçmeli)
--	--	--

Amerika'nın Anadolu topraklarında bulunan en önemli eğitim, kültür ve sanat kuruluşu Robert Kolejidir. Daha önce Osmanlı Devleti'ne bağlı bir vilayet olan Bulgaristan'ın bir devlet olarak Osmanlı topraklarından ayrılmasında büyük rol oynayan kolej, itinayla yetiştirmiş olduğu yazar, gazeteci, siyaset ve bilim insanları vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne nüfuz etmeye çalışmıştır. Amerikan Board'ın önemli misyonerlerinden Frank Gates; *“İmparatorlukta yabancı mekteplerin hiçbirisi Robet Kolej ölçüsünde bir sisteme, amaca, belirli bir fikri aşlamaya ve kültürel bakımdan yoğurmaya muvaffak bir plana sahip değildir”* şeklinde ifadelerde bulunmuştur. Kolej mütevelli heyeti tarafından hazırlanan tüzük içeriğinde kolejin bütün dini olgulara eşit mesafede olacağı, doğu kiliselerine karşı olumsuz faaliyetlerde bulunmayacağı şeklinde ifadeler yer alsa da özellikle Ermeni kiliseleri, Amerikan misyoner çalışmalarından oldukça rahatsızlık duymuşlardır. Ermeniler, kolejin eğitime başlamasıyla birlikte Protestan propagandası yaparak kadim Ermeni kilisesinin saldırıya uğradığından şikâyet etmişlerdir. Hatta kendi gazete ve diğer yayın organlarında eleştirel yazılar kaleme alarak yürüyüş etkinlikleri düzenlemişlerdir. Ermenileri sakinleştirmek ile görevlendirilen okul yetkilisi George Washburn, okul çalışmalarından dolayı Ermeni kilisesinin herhangi bir endişeye kapılmaması gerektiğini belirtirken kolej misyonunu; *“Bu kolej sadece şu hususu gerçekleştirmek için kurulmuştur, o da Türk halkına Hristiyan eğitimi vermektir”* şeklinde tanımlamıştır.²³⁹

Robert kolejinde öğrenim gören Müfide Ferit Tek, Pervaneler isimli eserinde kolejin Amerikan misyonerlerince beyin yıkama karargâhı olarak kullanıldığını, *“Gerçekte buraya Türk giremez demek doğru değildi, Türk girer fakat Türk çıkamaz”* ifadeleriyle kaleme almıştır.²⁴⁰

Robert Koleji, Hristiyan iletisi üzerine temellendirilmiş bir kuruluştur. Bu nedenle eğitim gören tüm öğrencilerin dini etkinlikler ve Pazar Ayinlerine katılım sağlamaları zorunlu tutulmuştur. Kolejın herhangi bir ideoloji ve politik amaç gütmeyeceği belirtilirken dini etkinliklerin kolej eğitim planlamasının bir parçası olduğundan dolayı farklı dinlere mensup öğrencilerin de katılmaları sağlanmıştır. Kolejde dini ritüellerin farklı bir örneğini de Genç

²³⁹ Küçüköğlu, a.g.e., s. 51.

²⁴⁰ Necdet Sevinç, *Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2002, s. 108.

Hristiyan Birliği (YMCA) çalışmaları oluşturmuştur. Kolejin açılmasından itibaren sürdürülen İncil dersleri YMCA faaliyete geçtikten sonra bu kuruluşun çatısı altındaki eğitimcilerin başkanlığında yapılmıştır.²⁴¹

Kolej 1863 tarihinde kurulmasına rağmen 1902 tarihine kadar okula Türk öğrenci kaydedilmemiştir. 1903 tarihinde ise 17 Türk öğrenci kayıt yapmıştır. 1906 tarihine kadar koleje kayıt yaptıran 8544 öğrencinin 2729'u Ermeni öğrencilerden oluşmuştur. Bu veriler, Amerikan misyonerlerinin eğitim vasıtasıyla azınlıkları tahakküm altına almaya çalıştıklarının bir delili niteliğindedir.²⁴²

Robert Koleji yetkililerinin zaman zaman Osmanlı topraklarında ortaya çıkan Ermeni Meselesi ile ilgili olarak görüş belirtir açıklamalarda bulunduğu bilinmektedir. Robert Koleji Müdürü Dr. Gates, 1919 tarihinde düzenlenen Paris Barış Konferansına katılım sağlayacak dostlarına hitaben yazdığı mektupta; Ermeni sorununu değerlendirelim, bu sorun ile alakadar olmuş yetki sahibi şahsiyetlerin ortaya koymuş olduğu sorunlar arasında en önemli unsur, Anadolu topraklarının idari bölümlere ayrılmasıdır. Eğer ki konferansta Ermeni Devleti kurmayı sağlayacak bir karar alınamaz ise bu durum Ermeniler ve destekçileri açısından tam bir hayal kırıklığına sebebiyet verecektir. Fakat insan konuyu detaylı incelediğinde sorunun ne kadar çetrefilli olduğunu idrak edebiliyor. Ermeniler nüfus olarak kısıtlı oldukları gibi kuvvet bakımından da zayıf durumdadırlar. Anadolu'nun doğusunda bir başlarına yaşamlarını sürdürebilmek neredeyse imkânsız görünmektedir. Başka milletlerin onlara yardım etmesi ve koruyuculuklarını üstlenmeleri gerekmektedir. Amaca ulaşmak adına Anadolu'da azınlıklara eğitim ve sanayi yoluyla destek sağlamak isabetli değil midir? Koruyucu devlet bu amacı deruhte ederken İstanbul'u idari başkent olarak tayin ederse oldukça güçleneceğine dair ifadeleri bulunmaktadır.²⁴³

3.3. Merzifon Amerikan Koleji

Merzifon Kolejinin temelini 1864 tarihinde Merzifon'a taşınan Bebek İlahiyat okulu oluşturmuş, kolej etkin Amerikan misyoner Charles Chaplin Tracy tarafından şekillendirilmiştir.²⁴⁴ 1886 tarihinde faaliyete başlayan Merzifon Koleji, Robert ve Fırat kolejlerinden sonra Anadolu'da en etkin eğitim kuruluşu olarak bilinmektedir. Kolejin Osmanlı Devleti tarafından resmi olarak onaylanması 1899 tarihinde gerçekleşmiştir. Devlet tarafından

²⁴¹ Baykal Biçer, "Türkiye'de Protestan Eğitim Dizgesi Amerikan Kolejleri 1839-1922", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı, 2016 s. 49-50

²⁴² Küçüköğlü, a.g.e., s. 49-50.

²⁴³ Demir, Çağ, a.g.e., s. 148-149.

²⁴⁴ Yıldız, a.g.e., 2015, s. 206.

resmi onay süreçlerinin gecikmesi, bu eğitim kuruluşlarının emperyalist ideolojiler çerçevesinde faaliyet göstermekte olduklarından haberdar olunmasından kaynaklanmaktadır. Ancak Amerikan misyoner teşkilatları ve Amerikan hükümetinin yoğun baskıları neticesinde eğitim kuruluşlarının devamı sağlanmıştır.²⁴⁵

Merzifon Koleji, Anadolu topraklarının kuzeydoğusunda görev alacak liderlerin yetiştirilmesi için oluşturulan bir kuruluştur. Kolej, Protestan Ermeniler için açılrsa da 1898 tarihinde 191 Gregoryen ve Protestan öğrenci dışında 55 Rum öğrencinin bulunduğu bilinmektedir.²⁴⁶ Merzifon Koleji'nin ilk dikkat çekici özelliği bütün azınlıklara hatta Türk-Müslüman öğrencilere açık bir kuruluş olmasıdır. Okulun temel prensiplerinde yer alan dini etki söz konusu olmaksızın her öğrencinin okula kabul edileceği ilkesi uygulamada da yer bulmuş, bu kapsamda 1913 yılında kolejde 160 Ermeni, 200 Rum, 40 Rus ve 25 Türk öğrencinin eğitim gördüğü bilinmektedir. Kolejin faaliyete başladığı ilk dönemlerde eğitim araç gereçlerinin sağlanması konusunda Board tarafından önemli destekler sağlanmış ancak ilerleyen dönemlerde yerel imkanların artmasıyla zaman içerisinde Board desteği azalmıştır.²⁴⁷

Tablo 8: 1890-1891 tarihlerinde Merzifon Kolejinde okutulan dersleri gösteren tablo şu şekildedir.²⁴⁸

Hazırlık Sınıfı	İngilizce, Coğrafya ve Haritacılık, Aritmetik, Ermenice, Rumca, Türkçe, İngiliz Dili ve Edebiyatı, Fizyoloji, Edebiyat Tarihi, Gramer ve Tercüme, Cebir, Resim, Müzik, Resmi Yazışma ve Hukuk Dili.
1. Sınıf	Fiziki Coğrafya, Geometri, İngiliz Klasikleri, Edebiyatın İlkeleri, Retorik, Fransızca, Ticaret Hukuku, Retorik ve Kompozisyon.
2. Sınıf	Resmi Yazışma, Mantık, Mecelle, Fransızca, Trigonometri, Botanik, Astronomi, Antik ve Modern Tarih.
3. Sınıf	Kompozisyon, Ticari Aritmetik, Kimya, Muhasebe, Ceza Hukuku, Fransızca.
4. Sınıf	Jeoloji, Ahlaki Bilimler, Felsefe Tarihi, Uluslararası Hukuku, Mineraloji, Ekonomik-Politik.

²⁴⁵ Deri, a.g.e., s. 158.

²⁴⁶ Frank A. Stone, *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*, (Çev. Ayşe Aksu), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011, s. 280.

²⁴⁷ Kocabaşoğlu, a.g.e., 1989, s. 194.

²⁴⁸ Yıldız, a.g.e., 2015, s. 206-208

1891 yılında sunulan istasyon raporu doğrultusunda 30 bin nüfusu bulunan kentte Board'a bağlı 17 Ermeni 14 Amerikan misyoner ve misyoner yardımcısı görev yürütmüştür. 1893 tarihinde bu misyonerlerin etkisiyle kentte Ermeni ayaklanması vuku bulmuş, kentin önemli noktalarına ayaklanmayı övücü afişler asılmıştır. Afişte yer alan; *“Osman'ın tahtını kirleten ve İslam dinini nefret ettirir hale getiren zalim Abdülhamid'in son günleri yaklaşmaktadır. Gasp ettiği tahtını korumak için aziz vatanımıza zarar verirken döktüğü kanın intikam çığlıkları göklere yükselmektedir. İntikam anı gelmiştir”* şeklinde ibareler yer almıştır. Yapılan tahkikatlar sonucu Ermeni komitacıları tarafından devleti kaosa sürüklemek amacıyla tasarlanan eylemlerinin merkezinin Merzifon Koleji olduğu ortaya çıkmıştır. Kolej öğretmenlerinden Garabet Tomayan ile Ohannes Kayayan başta olmak üzere 4 Amerikan 9 Ermeni öğretmenin olayın faillerinden olduğu anlaşılmıştır. Hatta hükümet, eylemde kullanılan afişlerin okula ait matbaada basıldığını tespit etmiştir. Konu ile ilgi olarak Amerikan ve Ermeni gazete ve dergilerinde misyonerlik ve Protestanlık faaliyetlerinin penceresinden tek taraflı ve abartılı haberler aktarılmıştır. Bu olay sonucunda da yine daha önceden belirtildiği üzere Osmanlı Hükümeti, yabancı devletlerin Osmanlının iç işlerine karışmasına sebebiyet verecek tutum ve davranışlardan kaçınmaları yönünde yerel yönetimleri uyarmıştır.²⁴⁹

3.4. Tarsus Amerikan Koleji (Saint Paul Enstitüsü)

Aziz Pavlus'un doğduğu yer olarak ün kazanan Tarsus'ta kurulan kolejin Anadolu toprakları üzerinde inşa edilen diğer kolejlere göre farklı bir önemi bulunmaktadır. Bölgede bir Amerikan koleji kurulması düşüncesi, 1885 tarihinde zengin bir avukat ve gezgin Elliott Fitch Shepard tarafından Tarsus'a düzenlenen bir ziyaret sırasında ortaya atılmıştır.²⁵⁰

Amerikalı hayırsever Shepard'ın bu düşüncesi ABCFM gibi farkı bir misyoner örgütü olan BFMPC (Presbyterian Board) tarafından desteklenmiş ve kolej kuruluşu için her türlü maddi imkân sağlanmıştır. Okul yönetimi için dört Amerikalı, dört Ermeni'nin yer aldığı bir danışma kurulu oluşturulmuştur.²⁵¹ Kasım 1888'de 8 öğrenci ile eğitime başlayan kolejin resmi kayıtlarda ismi St. Paul Enstitüsü olarak geçmektedir. Kolej ilahiyat eğitim kuruluşu olarak faaliyet gösterirken kuruluşun misyonu Protestan din adamı yetiştirmek olmuştur.²⁵²

²⁴⁹ Frank A. Stone, a.g.e., s. 102-105.

²⁵⁰ Frank A. Stone, a.g.e., s. 300.

²⁵¹ Kocabaşoğlu a.g.e., 1989, s. 200.

²⁵² Yıldız, a.g.e., 2015, s. 199.

Tarsus Kolejine müdür olarak görevlendirilen ilk şahıs 1888’de New York ilahiyat fakültesi mezunu Harutyun S. Cenanyan²⁵³ olmuştur. Cenanyan kolej ile ilgili olarak düşüncelerini; bu görevin ilahi bir nitelik taşıdığını, amacının ise yetim ve fakir çocuklara eğitim vererek onlara güzel bir gelecek inşa etmek şeklinde ifade etmiştir. Kolejde eğitim gören çocuklar, genel olarak fakir ailelere mensup, zeki, Ermeni çocukları arasından seçilerek yatılı eğitime tabi tutulmuşlardır.²⁵⁴

Misyoner kolejlerinde müdür olarak görevlendirilen yetkililerin genellikle Amerikalılardan seçilmesi geleneğinin Tarsus Kolejinde uygulanmayarak bir Ermeni’nin kurucu müdür olarak çalışma yürütmesi, bölge Ermenilerinin güvenini kazanmak amacıyla atılan bir adım olarak değerlendirilmektedir.²⁵⁵

Kolejde öğrencilere Türkçe, Fransızca, İngilizce, Yunanca ve Ermenice olmak üzere beş dil üzerine eğitim verilmiştir. Her öğrencinin mutlaka dört dil öğrenme zorunluluğu bulunurken, derslerin geneli İngilizce olarak planlanmıştır. Her sabah düzenlenen dini ritüeller ve pazar ayinlerine katılım zorunlu tutulmuştur.²⁵⁶

Tarsus kolejinin yönetimi tarafından hazırlanan raporda 1889 tarihinin dönem sonunda kolejde 33 öğrencinin eğitim aldığı belirtilirken raporda bu öğrencilerin 17’si Tarsus geriye kalan 16 öğrencinin ise Adana, Maraş ve Antep bölgesindeki misyon okullarında eğitim almış, Protestan mezhebini benimsemiş, Ermeni çocukları olduğu belirtilmiştir. 1893 tarihinde kolej ilk olarak 8 mezun verirken aynı dönemde ise 72 öğrenci koleje kaydedilmiştir. 1902/1903 dönemlerinde okulda toplam 204 öğrenci eğitim görürken bunların 138’i yatılı eğitim almıştır. Toplam öğrenci içerisinde 152 Ermeni öğrenci bulunmaktadır. Bu öğrenciler mezun oluklarında üçte birlik kısmı papaz ve öğretmen olurken geriye kalanlar ise doktor, mühendis ve iş adamı olarak faaliyet yürütmüşlerdir.²⁵⁷

Tarsus Amerikan Kolejinin senelik raporunda belirtilen hususlar incelendiğinde uygulanan dini eğitimlerin Anadolu’da kurulan diğer kolejlerle benzerlik taşıdığı görülmektedir. Derse İncil’den bölümler okunup dua etkinlikleri ile başlanılmaktadır.

²⁵³ Anadolu’daki misyoner okullarında ve Amerika’da öğrenim görmüş bir Ermeni. Kocabaşoğlu a.g.e., 1989, s. 201.

²⁵⁴ Meral Halifeoğlu, *Tarsus Amerikan Koleji’nin Kuruluşu, Gelişimi ve Faaliyetleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ, 2007, s. 27-28.

²⁵⁵ İbrahim Halil Aytar, “Modernleşme Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarsus ve Mersin’deki Azınlık Okulları”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 13, 2015, s. 228.

²⁵⁶ Halifeoğlu, a.g.e., s. 35.

²⁵⁷ Baykal Biçer, *Amerikan Kolejleri ve Bu Kolejlerin Türk Toplum Yapısına Sosyo-Kültürel Etkileri*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, s. 110.

Öğrencilerin pazar günü gerçekleştirilen kilise ayinlerine katılım sağlamaları zorunlu tutulmuştur.²⁵⁸

Tablo 9: 1912–1913 Eğitim/Öğretim Dönemi Tarsus Amerikan Koleji Öğretim Programını gösteren tablo şu şekildedir.²⁵⁹

Dersler	Saat	Dersler	Saat
İngilizce	58	Hristiyanlığın Delilleri	3
Ermenice	51	Politik Ekonomi ve Hukuk	5
Türkçe	48	Yunan Vasiyetnamesi	3
Coğrafya	19	İncil Dersleri	70
Matematik	36	El Yazısı Ya da Vokal Müzik	20
Doğa Bilimleri	30	Orkestra	4
Felsefe ve Eğitim	9	Beden Eğitimi	10
Tarih	6	Pazar Okulu Dersleri	10
Toplam	257	Toplam	125

I. Dünya Savaşı'nın iyice şiddetli bir hal aldığı 1915 tarihinde kolej Amerikan Konsolosluğu ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleşen yazışmalar sonucu Osmanlı Askerleri tarafından belirli bir süreliğine kışla olarak kullanılmıştır.²⁶⁰

3.5. Antep Amerikan Koleji (Merkezi Türkiye Koleji)

Antep'te Protestan-Amerikan kuruluşları arasında en etkin kuruluş Antep Amerikan Koleji olmuştur. Antep'te ve bölgede bulunan misyoner eğitim kuruluşlarının sayısında yaşanan artışa bağlı olarak Protestan cemaatinin bölgede genişlemesi Antep'te bir misyoner koleji açılmasını gerekli kılmıştır. 1870 tarihinde Urfa'da düzenlenen Kilikya Ermeni Birliği toplantısı neticesinde alınan karar üzerine Antep'te bir kolej açmak amacıyla Board'a başvuru yapılmıştır. Board'ın etkin misyonerleri arasında sayılan Tillman C. Trowbridge, 1871 tarihinde Anadolu'yu ziyaret eden Board sekreteri N. G. Clark'ı Antep'te bir kolej açılması gerektiği konusunda ikna etmiştir. Ardından Amerika'da okul için gerekli bağış kampanyaları düzenlenmiştir. Okulun yönetim heyeti ise dördü Amerikan misyonerleri dördü ise yerli

²⁵⁸ Biçer, a.g.e., 2016, s. 60.

²⁵⁹ Biçer, a.g.e., 2010, s. 109.

²⁶⁰ Aytar, a.g.e., s. 231.

Hristiyanlardan oluşacak şekilde Kilikya Ermeni Protestan Birliği tarafından seçilerek Ekim 1876 yılında, küçük çapta bir binada eğitime başlamıştır.²⁶¹

Antep'te yaşayan Ermeniler tarafından, Board'ın Boston'da faaliyet gösteren karar komitesine bölgede bulunan Protestan cemaat için ihtiyaç duyulan kolejin kuruluşuna yardım talep etmek amacıyla yazılan dilekçede yer alan ifadeler Anadolu'da misyonerlik çalışmalarının seyrini gösterir niteliktedir. Dilekçede Ermeniler; 20/30 yıl evvel içinde bulunduğumuz durumu hatırlıyoruz. O dönemler eğitimin gerekliliği ile ilgili herhangi bir düşüncemiz bile bulunmuyordu. 10 binin üzerinde Ermeni toplumu sadece okuma-yazma öğretimi veren bir okulda eğitim görüyordu. Fakat Board'a bağlı temsilciler aracılığıyla İncil'in saf Ermeni diline çevrilmesi açıklayamadığımız bir şekilde eğitim ile ilgili düşüncelerimizde değişime sebep oldu. Protestan Ermeniler bir yana eski kilise mensubu Ermeniler bile çok sayıda okul açılmasını talep ederek erkek çocuklarının yanında kız çocuklarının da eğitimine önem vermeye başladılar. Böylelikle okuma-yazma öğreniminin yeterli olmadığı anlaşılarak bölgemizde bir kolej kurulması gerekli görüldüğü şeklinde ifadelere yer verilmiştir.²⁶²

Antep Amerikan Kolejine büyük katkılarda bulunan misyoner Thomas D. Christie kolejin gerçek amacının sadece gençlerin kültür düzeylerini yükseltmek olmadığını, önemli olan onları fedakâr ve istekli bir Hristiyan yapabilmek olduğunu dile getirmiştir.²⁶³

Misyonerlerin denetimi altında bulunan kolejde eğitimci ve diğer çalışanlarından beklenen herhangi bir propaganda yapılmamış ancak İncil iletisi çerçevesinde Hristiyanlık kültürü ve ahlakı topluma dayatılmıştır. Özellikle Anadolu topraklarında bulunan bilimsel kuruluşlar içerisinde en ön saflarda yer tutmak, kolej için bir misyon olarak belirlenmiştir. Kolej Hristiyan eğitimiyle doğu kültürünü sentezlemeyi amaç edinerek toplum nazarında yabancı bir kuruluş olmaktan ziyade, yerli bir kurum olarak çalışma yürütmeyi ilke edinmiştir.²⁶⁴

Kolejin yönetim konusu ile ilgili olarak Amerikan Board'a bağlı misyonerler ve yerli halk arasında düzenlenen antlaşmaya göre;

- Kolej yönetimi 8 kişiden oluşacak bunlardan 4'ü Protestan mezhebi mensubu Ermenilerden seçilecek,
- Kolejle ilgili düzenlenen raporların bir nüshası Boston'a gönderilecek,

²⁶¹ Ramazan Erhan Güllü, "Amerikan Board Misyonerlerinin Antep'teki Faaliyetleri ve Antep Amerikan Koleji", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Cilt 0, Sayı 16, 2014, s. 144-146.

²⁶² Deri, a.g.e., s.225.

²⁶³ Kocabaşoğlu, a.g.e., 1989, s. 181.

²⁶⁴ Faruk Taşkın, *Amerikan Misyoner Okullarından "Merkezi Türkiye Koleji" (1876-1924)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2007, s. 131.

- Eksiklikler Kilikya Ermeni Protestan Birliğince belirlenecek,
- Kolejden elde edilen kazanç eğitim görevlileri arasında paylaştırılacak,
- 25 yıllık geçiş sürecinden sonra Yale Üniversitesi ile kolej arasında Profesör değişimi yapılacaktır.

Bu maddeler, Amerikan misyoner örgütleri ile Anadolu Ermenileri arasındaki bağı net olarak ortaya koymakla birlikte Anadolu topraklarında Ermeni örgütlenmelerine direkt olarak Amerikan hükümetinin de destek verdiğini göstermektedir.²⁶⁵

Kolejde verilen ders ve ödevlerle Ermeni öğrencilerine “*Büyük Ermenistan İdeali*” çatısı altında ayrılıkçı fikirler aşılanmıştır. Kolej kütüphanesinde Osmanlı ve Türkler aleyhine yayınlar bulunurken 1913-1914 eğitim döneminde kolej öğrencilerine mezuniyet için hazırlatılan tez başlıkları; Ermeni Irkının Psikolojisi, Ermenilerin Entelektüel Gelişim Tarihinde Felsefenin Yeri, Ermeni Müzik ve İlahisi, Urfa Ermenilerinin Lehçe ve Adetleri, Türkiye’de Hapishaneler, Karl Marks ve Öğretisi vb. şeklindedir.²⁶⁶

Tablo 10: 1880 Öğretim Dönemi Antep Amerikan Kolejinde verilen ders programını gösteren tablo şu şekildedir.²⁶⁷

1. Sınıf	Tarih, Yüksek Cebir, Felsefe, Fiziki Coğrafya
2. Sınıf	Trigonometri, Felsefe, Astronomi, Kimya
3. Sınıf	Genel Tarih, Retorik, Ekonomi Politik, Botanik, Analitik Geometri, Ticaret Hukuku, Mineroloji, Yüksek Matematik
4. Sınıf	Uygarlık Tarihi, Felsefe, Mantık, Ahlak Felsefesi, Uluslararası Hukuk, Jeoloji, Analitik Kimya, Matematiksel Astronomi, Felsefe Tarihi

Kolejde çeşitli derslerin yanında Ermeni dili ve Edebiyatına büyük önem verilerek Ermeni kültürü yeniden canlandırılmıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında Antep cephesinde Şahin Bey’in yardımcısı olan Ali Nadir Üner, kolejin Ermeniler üzerinde oluşturduğu etkiyi anlatırken; Türklerle Antep Ermenileri aynı idi. Türkçeyi Antep ağız ile konuşuyorlardı. Konuşma bakımından Ermeni ile Türk’ü ayırt etmek mümkün değildi. Antep’te yaşayan Ermeniler, Ermenice bilmiyorlardı. Kilise ayinleri bile Türkçe yapılmaktaydı. Kolej in Antep’te faaliyete geçmesinden sonra misyonerler Ermenilere Ermenice öğretmekle yetinmedi onlara

²⁶⁵ Güllü, a.g.e., s. 145.

²⁶⁶ Güllü, a.g.e., s. 150.

²⁶⁷ Kocaoğlu, a.g.e., 1989, s. 184-185.

ayrılıkçı duygular da aşılayarak Türk düşmanı olmalarını sağladıklarına yönelik açıklamalarda bulunmuştur.²⁶⁸

3.6. Merkezi Türkiye Kız Koleji (Maraş)

1882 tarihinde Antep, Adana ve Maraş bölgelerindeki orta dereceli eğitim kuruluşlarından mezun olan kız öğrencilere, daha üst seviyede bir eğitim olanağı sağlamak ve bölgenin öğretmen gereksinimini karşılamak amacıyla açılmıştır. Kolejin misyonu Hristiyanlığın yayılma alanını genişletecek ve Ermenilerin aydınlanmasına vesile olacak kız liderler yetiştirmektir. Kolej, çoğunluğu Amerikalılardan oluşan mütevelli heyeti ve bölgede bulunan diğer misyonerler ile yerel halkın oluşturduğu bir heyet tarafından yönetilmiştir.

Kolejde eğitim süresi 2 yıl hazırlık sınıfında eğitim almak şartıyla toplamda 6 yıl olarak planlanmıştır. Okuldan mezun olan öğrenciler, diplomaları Maarif Nezaretince onaylandıktan sonra ülkenin dört bir yanında öğretmen olarak görev almışlardır. Kolejde Ermenilerle birlikte Müslüman öğrencilerde öğrenim almış, ancak çoğunluğu her zaman Ermeni öğrenciler oluşturmuştur. 1891-1892 yılı eğitim döneminde okulda öğrenim gören toplam 61 öğrenciden 58'i Ermeni'dir. 1907 yılında okulda eğitim alan 90 öğrencinin tamamı ise Protestan mezhebini benimsemiş Ermeni öğrencilerden oluşmaktadır.²⁶⁹ 1892 tarihli koleje ait müfredata göre öğrencilere; Ermenice, İngiliz Edebiyatı, Ev Ekonomisi, Psikiyatri, Doğa Bilimleri, Fizyoloji, Cebir, Genel Tarih ve Dinler Tarihi dersleri okutulmuştur.²⁷⁰

Kolejde dini eğitim ve uygulamalar ile ilgili olarak kolejin sunduğu senelik raporlara göre; 1899/1900 yılları dönemi her hafta perşembe günleri saat 15.30 da dua etmek amacıyla toplantı yapıldığı ve bu toplantıların misyonerler aracılığı ile organize edildiği, pazar akşamları yine bir toplantı düzenlendiği ve burada ezberden İncil okunduğu, İngilizce ilahiler okunup ilginç kıssalar anlatıldığı belirtilmekle birlikte, İncil derslerinin öğrencilerin kolejde eğitim aldıkları her dönem ayrı ayrı verildiği ifade edilmektedir.²⁷¹

Merkezi Türkiye Kız Koleji, bir yüksekokul niteliği taşımadığından dolayı kolejden mezun olan öğrenciler eğitimlerine İstanbul Kız Kolejinde devam etmişlerdir.²⁷²

²⁶⁸ Sevinç, a.g.e., s. 127.

²⁶⁹ Necla Günay, "Cumhuriyet Öncesinde Maraş'taki Yabancı Okullar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 22, Sayı 64-65-66, 2006, s. 404-405.

²⁷⁰ Kocabaş, a.g.e., s. 200.

²⁷¹ Biçer, a.g.e., 2016, s. 59-60.

²⁷² Tozlu, a.g.e., s. 111.

3.7. İstanbul Amerikan Kız Koleji

İstanbul bölgesindeki gayri müslim kızların eğitilmesi amacıyla bir okul açma düşüncesi Amerika'da bulunan Vassar Koleji'nden esinlenerek gündeme gelmiştir. 1861 tarihinde kurulan Vassar Koleji Amerika'nın ilk kız eğitim kuruluşlarından biri olarak faaliyet göstermiştir. İstanbul'da kız eğitim kuruluşu açma fikrini ortaya atanlardan olan Mrs. Albert Bowker, okulun ilk öğrenci mezun ettiği 1867 tarihinde Boston'da ortaya çıkan *Yeni Dünya Hareketi* ile adından söz ettirmeyi başarmıştır. 1868 tarihinde ise yine Boston'da oluşturulan W.B.M. (The Women's Board of Missions) isimli kuruluştaki başkan olarak görev yapmıştır. W.B.M teşkilatı o dönemde oluşturulmuş kadın misyon teşkilatlarının en etkin olanıdır. Board'a bağlı Yabancı Misyonlar Dış Sekreteri Nathaniel G. Clark, keşif ve seyahat amacıyla Osmanlı topraklarını gezerken İstanbul'da kızlara yönelik eğitim faaliyetlerinin noksanlığını fark etmiş, Amerikaya dönüşünde İstanbul'da kız okulu açma fikrini ortaya atan misyoner Albert Bowker ile iletişime geçerek kolejin kuruluşu ile ilgili çalışmalar başlatmıştır.²⁷³

Kolejin temeli 1867 yılında dayanmaktadır. Daha önce İstanbul'da faaliyet gösteren kız okulunun 1862 yılında kapatılmasıyla kolej bu okulun yerine 1871 yılında Gedikpaşa'da eğitim faaliyetlerine başlamıştır.²⁷⁴ 1871-1876 tarihleri arasında geçici olarak faaliyet gösteren kolej, daha sonra 50 bin dolar karşılığında Üsküdar bölgesinde satın alınan araziye nakledilmiştir.²⁷⁵ Okulun Üsküdar'da satın alınan araziye taşınmasının asıl sebebi ise bölgede Ermenilerin yoğun olarak yaşam sürmesi ve kavram değişmeli bir Ermeni cemaatinin bulunması ayrıca Ermeniler üzerinde yürütülecek protestanlaştırma çalışmalarında Osmanlı Hükümetinin dikkatini çekmemek olmuştur.²⁷⁶

1875 tarihinde Şükran Günü açılışı gerçekleştirilen koleje, Amerikan Kate Pond Williams müdür olarak görevlendirilmiştir. O dönemde kolejde 36 öğrenci bulunurken bunların yaklaşık 16'sı yatılı olarak eğitim görmüştür. Diğer yüksek eğitim kuruluşlarında olduğu gibi ücrete tabi olan kolejde yıllık harç tutarı 35 dolar iken yatılı öğrencilerden alınan ücret 132 dolar olarak hesaplanmıştır.²⁷⁷

1893 tarihinde kolejde 137 öğrenci eğitim görürken bunların etnik olarak dağılımı incelendiğinde ise 51'inin Ermeni, 29'unun Bulgar, 22'sinin Rum, 14'ünün İngiliz, 10'unun

²⁷³ Ediz Kırkağaçlıoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Uzanan Bir Okulun Hikayesi: İstanbul Amerikan Kız Koleji (1871-1932)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Lüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2021, s. 18-19.

²⁷⁴ Biçer, a.g.e., 2010, s. 44-45.

²⁷⁵ Kocabaşoğlu, a.g.e., 1989, s. 203.

²⁷⁶ Teyfur Erdoğan, "Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nin Kısa Tarihi", *Üsküdar Sempozyumu I*, C.1, 2003, s. 303.

²⁷⁷ Kırkağaçlıoğlu, a.g.e., s. 21.

Amerikan, 6'sının Yahudi, 4'ünün Türk, 1'inin Fransız olduğu gör÷lmektedir.²⁷⁸ Etnik dağılımdan anlaşıldığı üzere İstanbul Amerikan Kız Koleji'nin asıl amacı etnik gruplar arasında, özellikle de Ermeni gençleri arasında, protestanlaştırma çalışmaları ile dini tahakküm uygulayarak, Amerikan misyonerlerinin Osmanlı devleti üzerindeki emperyalist çıkarları doğrultusunda çalışmalar yürütmektir.

Kolejin daha ilk dönemlerinde Felsefe, Aritmetik, Cebir, Tarih, Jeoloji, Botanik, Psikoloji, Astronomi, Müzik, Jimnastik, Resim, Coğrafya, Ermenice, Fransızca, İngilizce, Türkçe, Rumca, Hristiyanlığın Delilleri ve İncil dersleri verilmiştir. 1914 yılına kadar kolejden alınan diplomalar, Londra Üniversitesi harici tüm Avrupa'da geçerli gör÷lmüş, kolej mezunları Amerika'da bulunan Öğretmenler Kolejinde, Chicago Üniversitesinde, Oberlin Kolejinde öğrenimlerine devam etmişlerdir. Kolejde verilen dersler incelendiğinde diğerkolejlere göre dil eğitime daha fazla ağırlık verildiği gör÷lmektedir. Belirtilen derslere ek olarak Jeoloji, Fizik, Kimya, Bibliyografya, Sanat ve Arkeoloji, Sosyoloji dersleri verilmiştir. Ayrıca kolejin ilk dönemlerinde okutulan ders kitapları, genel olarak Ermenice içeriğe sahip olduğundan dolayı Ermeniceye büyük önem verilmiştir.²⁷⁹

²⁷⁸ Kocabaşoğlu, a.g.e., 1989, s. 204.

²⁷⁹ Biçer, a.g.e., 2010, s. 47-48.

SONUÇ

Tarihsel bağlamda çok eskilere dayanan Türk-Ermeni münasebetlerinde 1071 Malazgirt Zaferi, iki toplum arasında dostane ilişkilerin başlangıcını teşkil etmektedir. Bölgede Bizans tarafından yoğun bir şekilde mezhepsel asimilasyon politikasına maruz kalan Ermeniler, Malazgirt Zaferi sonucu dini ve kültürel alanlarda önemli ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de uygulanan hoşgörü politikası ve uzun yıllar birlikte yaşam sürme olgusu, Ermenilerin diğer azınlıklara göre en imtiyazlı ve en güvenilir grup olmasını sağlamıştır.

Hristiyanlar tarafından dini ve siyasi anlamda önem atfedilen Anadolu'dan, Türkleri çıkarmak amacıyla çeşitli yöntemler ortaya konulmuştur. Bu kapsamda Anadolu toprakları başlangıçta Haçlı Seferleri devamında ise Fransa, İngiltere ve Amerika gibi batılı emperyalist devletlerin yoğun misyonerlik faaliyetlerine sahne olmuştur. Ayrıca XVIII ve XIX. Yüzyılda tüm dünya ölçeğinde imparatorlukların çöküş sürecine girmeleri ve Fransız ihtilalinin getirmiş olduğu milliyetçilik ideolojisi, içerisinde birçok etnik grubu barındıran Osmanlı Devleti'nin misyonerlik faaliyetleri için en uygun alanlardan bir tanesi olmasına neden olmuştur. Osmanlı'nın çeşitli dinlere mensup azınlıkları içerisinde barındırması, misyonerlik ve misyonerler açısından uygun bir ortam hazırlarken, azınlıklara tanınan geniş çaplı ayrıcalık ve yabancı devletlere verilen kapitülasyonlar, Anadolu'da misyonerlik faaliyetlerine hız kazandırmıştır.

Anadolu üzerinde en etkin misyonerlik faaliyeti yürüten ülke olarak bilinen Amerika, bağımsızlık elde etmesinden hemen sonra diğer Batılı ülkeler gibi iktisadi kazanımlar elde etmek amacıyla ticari faaliyetlere ağırlık vermiştir. Bu kapsamda Doğu Akdeniz ve çeşitli ticaret yollarını elinde bulunduran Osmanlı ile Amerika ilişkileri başlamıştır. İlk olarak Garp Ocakları ile başlayan ticari ilişkiler, 1830 tarihinde imzalanan ticaret anlaşması ile resmîyet kazanarak Amerikan gemileri İzmir limanına yanaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nin zengin kaynaklara sahip olduğunu çok iyi bilen Amerika, Ticaret Anlaşmasına göre Amerika'dan gelecek ve Anadolu'dan Amerika'ya sevkiyatı yapılacak mallar için simsar olarak Ermenileri seçmiştir. Aynı dönemde Amerikan Board of Commissioners For Foreign Mission, adına Anadolu'da faaliyet gösteren misyonerler tarafından, Ermenilerin emperyalist ideolojiler doğrultusunda hedef olarak belirlenmesi ve dini tahakküme maruz kalacak azınlık grup olarak seçilmeleri tesadüfi olmamıştır.

Anadolu üzerinde detaylı keşif çalışmaları yürüten Board'a bağlı misyonerler, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde dağınık olarak yaşam süren Hristiyanlık dinini benimsemiş Ermenileri hedef almışlardır. Amerikan misyonerler Gregoryen Ermenileri protestanlaştırarak tahakküm altına almak amacıyla Osmanlı Devleti ile yapılan ticarete aracı olarak kullanıp ilk Ermeni-Amerikan ilişkilerinin başlamasını sağlamışlardır.

Tarihi seyir içerisinde ticarete dayalı gelişen Amerikan-Ermeni ilişkileri, Anadolu üzerinde pay elde etmek isteyen Amerikan misyonerlerinin Ermenilere yönelik protestanlaştırma faaliyetleri çeşitli yöntemler dahilinde genişletilmiştir. İlk önce ticaret ve simsarlık sayesinde Anadolu Ermenileri zenginleştirilerek yüzyıllardır birlikte yaşam sürdükleri Türk komşularını beğenmeyerek onlardan üstün oldukları algısı oluşturulmuştur.

Amerikan Board adına Anadolu üzerinde sistematik bir şekilde yürütülen misyonerlik faaliyetleri, Ermeniler üzerinden Osmanlıya karşı ayaklanma zeminini oluşturarak yüzyıllardır süregelen olumlu ilişkiler yerini, düşmanlığa bırakmıştır. Devam eden süreç içerisinde Amerikan misyonerleri Anadolu topraklarının her noktasına yayılarak özellikle Ermeni azınlığın yoğun olarak yaşam sürdüğü bölgelere okullar, hastaneler, ibadethaneler, yetimhaneler vb. kuruluşlar inşa ederek Ermenileri, protestanlaştırıp dini tahakküm altına alabilmek adına her türlü yöntemi kullanmayı mubah görmüşlerdir. Amerikan misyonerleri tarafından Ermeniler için sağlık, eğitim ve sosyal alanlarda yürütülen çalışmaların amacı Protestanlığın tanıtımının yapılıp daha sonra nüfuz edilebilecek bir Ermeni Protestan topluluğunun oluşumunu sağlamak olmuştur. Amerikan Board'ın Ermenilere yönelik misyonerlik çalışmaları ilk etapta yardım faaliyetleri adı altında yürütülmüş ancak gerekli alt yapının oluşturulmasıyla çeşitli yöntemler dahilinde Protestan propagandası yapılarak Ermenilerin kadim Gregoryen mezhebinden ayrılmasına aynı zamanda Amerika'nın Anadolu üzerinde bulunan emellerine aracı olmuştur.

Amerikan misyonerler tarafından Ermenilere yönelik gerçekleştirilen mezhepsel asimilasyon politikasında uygulanan en önemli ve etkin faktör eğitim olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci döneminde ilk olarak okur yazarlık ve basit aritmetiğe dayalı misyoner eğitim kriterlerinin zaman içerisinde özellikle Ermeniler arasında rağbet görmesiyle orta seviyeli eğitim kuruluşları inşa edilmesinin önü açılmıştır. Eğitim kurumlarının etkisiyle Protestan mezhebi etrafında Osmanlı'ya karşı güçlü bir Ermeni toplumu oluşturmayı hedefleyen Amerikan misyonerleri, açtıkları okulların çevresine dini kuruluşlar da inşa edip Gregoryen Ermenilere Protestanlığı benimseterek dini tahakküm uygulamışlardır.

Hızlı bir şekilde artış gösteren Amerikan misyoner eğitim kuruluşlarına öğretici yetiştirilmesi ve eğitim yoluyla oluşturulan Ermeni Protestan cemaati için gerekli yerli din adamı ihtiyacını karşılamak amacıyla Anadolu’da Amerikan tipi misyoner kolejleri kurmuştur. Kolejlerde verilen dini ve milli müfredatlar sayesinde Ermeni gençleri Hristiyanlığın en uygun ve aydınlatıcı mezhebinin Protestanlık olduğuna ikna edilirken her türlü geri kalmışlığın tek nedeni olarak Osmanlı’yı görmüşlerdir. Ayrıca kolejlerde eğitimci ve yönetici olarak görevlendirilenlerin büyük bir çoğunluğunun din adamları arasından seçilmeleri, verilen eğitimin dini ideolojiler ekseninde gerçekleştirildiğinin bir kanıtı niteliğindedir.

Amerikan misyonerlerinin Anadolu toprakları üzerinde Ermenilere yönelik sürdürmüş oldukları faaliyetler kendi açılarından başarıyla sonuçlanmıştır. Özellikle eğitim daha sonra sağlık, basım-yayın ve dil üzerine yürüttükleri çalışmalar, Ermenilerin protestanlaşmasını sağlayarak, dini tahakküm neticesinde devlete nüfuz etmesine ve Ermenilerin Osmanlı Devleti’ne karşı ayaklanmalarına neden olmuştur. Amerikan misyonerleri amaçlarını her ne kadar eğitim yoluyla entellektüel bir Ermeni toplumu oluşturmak olarak vurgulasa da asıl amaç yüzyıllarca dostane ilişkileri bulunan Ermeni toplumunu Osmanlıdan ayırarak Anadolu topraklarında dini, ekonomik, kültürel ve siyasal anlamda güç elde etmek olmuştur.

KAYNAKÇA

- ACUN, Fatma, Gürtunca, Evrim Sercan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Robert Kolej’de Eğitim”, Cilt 31, Sayı 1, 2016, s. 1-34.
- AÇIKSES, Erdal, “Osmanlı Devleti’ni Parçalamak Amacıyla Batılı Devletlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Bölgedeki Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2, Elâzığ, 2000, s. 209-222.
- AÇIKSES, Erdal, Ebru Gür, “Türk Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Amerika’nın Ermeni Faaliyetlerindeki Rolü”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler- Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler*, Cilt 10, (ed. Mehmet Metin Hülagü vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- AÇIKSES, Erdal, *Amerikalıların Harput’taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- Ahmet Hamdi Bey, *Bir Misyoner Nasıl Yetiştiriliyor? İslam Alemi ve İngiliz Misyonerler*, (Haz. Zafer Çınar), Yeditepe Yayınları, 2. Baskı, 2010.
- AKBULUT, Merve, “Antakya Kuşatmasına Kadar Çukurova’da Ermeniler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 73, 2022, s. 97-98.
- AKGÜN, Seçil, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 1988, s.1-12.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, ÖZTÜRK Said, KARA Recep, *Sorularla Ermeni Meselesi*, Osmanlı Araştırma Vakfı, İstanbul, 2008.
- AKIN, Veysi, “Amerika’da İlk Türk Lobisi: Türk Teavün Cemiyeti (Turkish Welfare Association)”, *Atatürk Merkezi Araştırma Dergisi*, Cilt 20, Sayı 59, 2004, s. 453-521.
- AKYÜZ, Oğuz, *Misyonerlerin Faaliyetleri ve Propaganda Teknikleri*, Neden Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- ALGÜL, Hüseyin, “Müslümanların Siyasi Hakimiyeti Altında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslam Tarihine Yansıması”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, 1998, s.13-23.
- ARSLAN, Hulusi, ABAT Ruhi, “Misyonerlerin Allah İnancına Yönelik Yayıdıkları İddialar”, *Dini Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, 2005, s. 231-261.
- ARSLANTÜRK, Zeki, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, İSAV, Ensar Yayınları, İstanbul, 2004.

AYÇİÇEK, Ayşe, “Kilikya Ermeni Baronluğunun Ortaçağ Anadolu Tarihindeki Yeri Üzerine”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2018, s. 61-82.

AYDIN, Mithat, “Amerikan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetlerine Dair Rus Mir Alayı Potiyata’nın Raporu”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler-Ermeni Nüfusu ve Kilisesi Misyonerlik*, Cilt 8, 2014.

AYDIN, Mithat, *Bulgar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, 2008.

AYTAR, İbrahim Halil, “Modernleşme Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarsus ve Mersin’deki Azınlık Okulları”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 13, 2015, s. 217-240.

BAYZAN, Ali Rıza, *Türkiye’de Amerikan Misyonerleri; Armageddon: Kenanet mi, Teo-Politik Bir Proje mi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006.

BİÇER, Baykal, *Amerikan Kolejleri ve Bu Kolejlerin Türk Toplum Yapısına Sosyo-Kültürel Etkileri*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı Felsefe Grubu Eğitimi Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.

BİÇER, Baykal, Türkiye’de Protestan Eğitim Dizgesi Amerikan Kolejleri 1839–1922, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı, 2016, s. 44-69.

BOZKUŞ, Deveci Yıldız, “Anadolu’dan ABD’ye Göç Eden Ermeniler: Gemi Kayıtlarına Dair Bir Değerlendirme”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*, Cilt 10, Sayı 2, 2020, s.571-587.

BÜYÜKTOLU, Recep, POTUKOĞLU Salih, “Osmanlı’da Yabancı Dil Öğretimi ve Robert Koleji Örneği”, *Belgi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 19, s. 2004-2029.

CANYAŞ, Hüseyin; CANYAŞ, Orkunt, “Osmanlı’dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı 31, 2012, s. 55-75.

COŞĞUN, KANDAL, Sena, “Kuruluşu, Öğrencileri, Etkisi: Amerikalı Seyyah Diplomat ve Misyonerlerin Anılarıyla Robert Koleji”, *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, Sayı 1, Erzincan, 2017, s. 91-105.

CYRUS, Hamlin, *Robert Koleji Uğrunda Bir Ömür*, (Çev. Ayşe Aksu), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017.

DANACIOĞLU, Esra, “Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi*, Cilt 3, Sayı 10, 2000, s. 131-145.

DEMİR Mustafa, ÇAĞ Galip, “Ermeni Meselesinin Elitleri ve Yetiştirme Süreçleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler- Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Kilise ve Misyonerlik*, Cilt 9, (ed. Mehmet Metin Hülagü vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014.

DEMİRTAŞ Çağrı, KILIÇ Fahri, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğu ve Güney Bölgelerinde Eğitim Şemsiyesi Altında Amerikan Board Cemiyetinin Misyonerlik Faaliyetler”, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 21, Sayı 3, 2021, s. 956-964.

DERİ, Mehmet, *Türkiye’de Azınlıklar ve Okulları (Rum-Yahudi ve Ermeni Cemaatleri)*, IQ Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

ENSAN, Mehmet, *Türk Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014 Ankara.

ERDOĞDU, Teyfur, “Üsküdar Amerikan Kız Koleji’nin Kısa Tarihi”, *Üsküdar Sempozyumu I*, C.1, 2003, s. 302-324.

EREN, Ebru, “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Okullar”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı, 2017, s. 87-102.

EROL, Mine, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Amerika Birleşik Devletleri’yle Yaptığı Ticaret Antlaşmaları*, Konya, 1982.

ERSAN, Mehmet, “Kilikya Ermeni Krallığı ve Haçlılar Üzerine”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Cilt 25, Sayı 4, 1996, s. 134-141.

ERSAN, Mehmet, “Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri”, *Yeni Türkiye: Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, Sayı 38, 2001, s. 603-615.

ESENKAL, Ebru, *Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar*, Trakya Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.

EVREN, Gülbüz, *Sömürgecilik Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2002.

FENDOĞLU, H. Tahsin, “Ermeni Probleminin Doğuşunda Amerikan Misyonerlerinin Rolü (XIX. YY)”, *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri I. Cilt* (ed. Şenol Katrancı vd.), ASAM- EREN Yayınları, Ankara, 2003.

FENDOĞLU, H. Tahsin, Ermeni Probleminin Doğuşunda Amerikan Misyonerlerinin Rolü (XIX. YY), *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Ankara, 2003.

GALİBE, Hacıyeva, “Türk Kökenli Ermeni Antroponimleri”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2022, s. 46-68.

GENELKURMAY BAŞKANLIĞI, *Geçmişten Bugüne Türk- Ermeni İlişkileri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

GÖK, Bilal, “Büyük Selçuklu Devleti’nde Ermeniler: Başlangıcından Melikşah’ın Ölümüne Kadar (1018-1092)”, *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, Cilt 3, Sayı 7, 2015, s. 172-185.

GÖKHAN, İlyas, “Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler” *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2012, s. 70-108.

GÖYÜNÇ, Nejat, *Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2005.

GÜLER Ali, AKGÜL Suat, *Sorun Olan Ermeniler*, Berikan Yayıncılık, Ankara, 2003.

GÜLER, Yavuz, “Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri (1795-1914)”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 2005, s. 227-240.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, Amerikan Board Misyonerlerinin Antep'teki Faaliyetleri ve Antep Amerikan Koleji, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Cilt 0, Sayı 16, 2014, s. 129-175.

GÜLTEKİN, Ural, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998.

GÜNAY, Necla, “Cumhuriyet Öncesinde Maraş’taki Yabancı Okullar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 22, Sayı 64-65-66, 2006, s. 387-414.

GÜNAY, Tuncer, *Misyonerler ve Fener Rum Patrikhanesi, Haçlıların Ajan Provokatör Kolları*, Berikan Yayınevi Ankara, 2002.

GÜNDÜZ, Şinasi, Aydın Mahmut, *Misyonerlik: Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, Kaknüs Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2002.

GÜNDÜZ, Şinasi, *İslam Ansiklopedisi: Misyonerlik*, Cilt 30, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2005, s.193-199.

GÜNDÜZ, Şinasi, “Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerler” *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II*, Sayı 1, 2002, s. 1-21.

GÜNGÖR, Erol, *Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.

HALİFEOĞLU, Meral, *Tarsus Amerikan Koleji'nin Kuruluşu, Gelişimi ve Faaliyetleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ, 2007.

HÜLAGÜ, M. Metin, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10, 2001, s. 57-99.

İNCE, Erdoğan Dilşen, “Van’da Amerikan Misyoner Teşkilatının Kuruluş”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Nüfusu ve Kilisesi Misyonerlik*, 8. Cilt, (ed. Mehmet Metin Hülagü vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014.

İNCE, Erdoğan, “Dilşen, American Board Of Commissioners For Foreign Mission (ABCFM) Near East Relief’e Amerikan Misyonerlerinin Anadolu’daki Faaliyetleri”, *Belgi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 14, 2017, s. 552-565.

İNCE, Fatma, “Selçuklu Ermeni İlişkilerinde Millet-i Sadıka’nın İzleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 2016, s. 488-514.

İPEK Nedim, “Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 6, 1995, s. 257-280.

İPEK, Ali, *Ortaçağ Müslüman İdarelerde Ermeniler*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2015.

İSKEFİYELİ, Zeynep, Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2007, s. 231-255.

KANTARCI, Şenol, “Anadolu’dan Amerika Birleşik Devletleri’ne Ermeni Göçleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Merkez ve Taşrada Ermeniler*, Cilt 7, Türk Tarih Kurumu, 2014.

KARABULUT, İlhan, “Türk Tarihinde Ermeniler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 50, Sayı 1, 1995, s. 29-41.

KARACAKAYA, Recep, *Ermeni Meselesi: Kronoloji ve Kaynakça*, Bilimevi Yayıncılık, İstanbul, 2005.

KARAKAŞ, Nuri, Osmanlı Ermenilerine Yönelik Misyoner Faaliyetleri, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Nüfusu ve Kilisesi*, 8. Cilt, (ed. Mehmet Metin Hülagü vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 127.

KAŞKARLI, Mehlike Aktok, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar, Ankara, 1990.

KATRANCI, Şenol, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

KAYA, Abdullah, “Başlangıçtan 1071’e Kadar Türklerin Anadolu’ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme”, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı 59, 2014, s. 211-232.

KEROVPYAN, Keğam, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, (Çev. Sarkis Seropyan), Aras Yayınları, İstanbul, 2000.

KILIÇ, Davut, “Osmanlı Ermenilerine Yönelik Misyoner Faaliyetleri,” *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Nüfusu ve Kilisesi*, 8. Cilt, (ed. Mehmet Metin Hülagü vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014.

KILIÇ, Davut, *Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yayınları, Ankara, 2000.

KILIÇ, Remzi, “Misyonerlik ve Türkiye’ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 19, 2006, s. 327-342.

KIRKAĞAÇLIOĞLU, Ediz, *Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne Uzanan Bir Okulun Hikayesi: İstanbul Amerikan Kız Koleji (1871-1932)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Lüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2021.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Anadolu’daki Amerika (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*, 3. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Anadolu’daki Amerika (Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları)*, Arba Yayınları, İstanbul, 1989.

KOÇAK, Doğan, “Tarihsel Süreç İçerisinde Türkiye ile ABD Arasında Olan İlişkilerin Gelişimi ve Türkiye-ABD Ticaret Antlaşması (1 Nisan 1939)”, *Atatürk Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, 2018, s. 95-120.

KODAMAN, Timuçin, “Ermeni Açılımı ve Türk Dünyası”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 30, 2013, s. 111-122.

KÖSE, İsmail, “ABD’li Misyonerlerin 1830-1917 Yılları Arasında Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin İki Ülke Diplomatik İlişkilerine Etkisine Genel Bir Bakış”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Nüfusu ve Kilisesi*, 8. Cilt, (ed. Mehmet Metin Hülagü vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014.

KUNDAKÇI, Hasan, *Emperyalizmin Maşası Ermeniler*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2006.

KURT, Zeynep, *Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeni Faaliyetleri (1914-1917)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.

KUZGUN, Şaban, “Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerliğinin Doğuşu”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 1983, s. 59-82.

KÜÇÜK, Abdurrahman, *Misyonerlikten Diyaloga Türkiye*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara, 2008.

KÜÇÜK, Mehmet Alparslan, “Anadolu’da “Protestan Ermeni Milleti’nin Oluşumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 50, Sayı 2, 2009, s. 153-186.

MANGALTEPE, İsmail, “Avrupalı Seyyahların ve Bazı Batılı Devletlerin Osmanlı Coğrafyası’ndaki Ermenilere Yönelik Destek Faaliyetleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler-Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler*, Cilt 10, (ed. Mehmet Metin Hülagü vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014.

MATEOS, Urfalı, *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952 – 1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. H. D. Andreasyan) TTK, Ankara, 1987.

MEMİŞ, Ekrem, “Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 1, Sayı 7, 2005, s. 1-11.

MERT, Ömer, “Osmanlı Türkleri İdaresindeki Ermeniler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 2003, s. 143-174.

NARİN, Resul, “Amerikan Board’un Kadın Misyonerleri ve Adapazarı Ermeni Kız Okulu”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, 2018, s. 249-286.

OYMAK, İskender, *Metot ve çalışma Alanları Açısından Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara Okulu Yayınları, 2010.

ÖKSÜZ, Fatma, *Kendi Belgelerine Göre ABD’den Anadolu’ya Kadın Misyonerler*, T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

ÖNAL, Muhsin, *Amerikan Board Kayıtlarına Göre Protestan Misyonerlerin Bursa ve Çevresindeki Faaliyetleri (1833-1883)*, T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2012.

ÖZBEY, Ali Ulvi, COŞKUN, Ali, “Pavlus Hristiyanlığından Protestan Evanjelizmine Misyonerlik Süreci”, *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2017, s. 146.

ÖZÇELİK, İsmail, *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Türkar Yayınları, Ankara, 2007.

POLAT, İlknur, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme”, *Belleten Yayınları*, Cilt 52, Sayı 203. 1988, s 627-652.

RÜSTEMHANLI, Tenzile, *Ermeni Mezalimi: Türk Müslüman Soykırımı*, (Çev. Gaffar Çakmaklı), Karakutu Yayınları, 2009.

SAATÇİ, İzci B., HALLAÇ, H. H., “Amerikan Board Misyonerlik Örgütüne Dair Çalışmaların Bibliyometrik Analizi”, *Turkish Academic Research Review*, Cilt 7, Sayı 1, 2022, s. 97-118.

SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınevi, Ankara 1984.

SALTIK, Ekrem, “Osmanlı Anadolu’sunda Protestan Bir Kadın Misyoner: Laura Farnham ve Okulu”, *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2016, s. 17-24.

SATIŞ, İhsan, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı–Amerika Silah Ticareti”, *History Studies, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı*, 2011, s. 295-311.

SATIŞ, İhsan, Osmanlı Devleti’nde Ermeni Katolik Cemaatine Dair Âli Paşa ve Kastro Bey’in Lâyhaları, *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 9, Sayı 18, 2016, s. 253-273.

SEVİM, Ali, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

SEZER, Cemal, Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Meselesine Etkileri, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1-2, 2010, s. 57-69.

SEZER, Ayten, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, 1999, s. 169-183.

SEZGİ, Erdal, “Osmanlı Devleti’nde Misyonerlik Çalışmaları ve Ermeniler”, *Kafdağı Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, 2022, s. 185-204.

SEZGİN, Mahmut Niyazi, *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet*, Platin Yayınları, 2005.

SONYEL Salari R., *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1990.

ŞİHALİYEV, Emin Arif, “Ermenilerin Kimliği ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus ve Ermeni Kaynaklarına Göre)”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt 17, Sayı 17, 2005, s. 1-13.

ŞİMŞİR, Bilal Niyazi, “Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine” *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu* (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara 1985, s. 79-124.

ŞİMŞİR, Bilal Niyazi., “Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler*, 10. Cilt, (ed. Mehmet Metin Hülal vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014.

ŞİŞMAN, Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

TARAN, Kemal, *Ermeni İddiaları Tutarlıdır*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1984.

TAŞKIN, Faruk, *Amerikan Misyoner Okullarından “Merkezi Türkiye Koleji” (1876-1924)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2007.

TAŞKIN, Faruk, *Amerikan Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)*, Kriter Yayınevi, İstanbul, 2019.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Türk Ermeni İlişkileri ve 1915 Olayları*, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon, 2015.

TEZCAN, Mehmet, “V. Yüzyılda Ermeni – Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 32, 2007, s. 183-202.

TOZLU, Necmettin, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991.

TURAN, Mustafa, “Osmanlı Devleti’ni Parçalama Politikaları”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler-Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler*, Cilt 10, (ed. Mehmet Metin Hülagü vd.), TTK Yayınları, Ankara, 2014.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam-Medeniyeti*, Neşriyat Yurdu Yayınları, 1969.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2003.

TURAN, Süleyman, *Misyoloji: Hristiyan Misyon Bilimi*, Sarkaç Yayınları, Ankara, 2011.

TURAN, Süleyman, *Misyonerliğin Kurucusu Pavlus*, IQ Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2006.

ULU, Cafer, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012.

YARAR, Hülya, “Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 13, 2002, s. 35-57.

YILDIZ, Özgür, *Anadolu’da Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

YILDIZ, Özgür, *Misyonerlik ve Amerikan Board Teşkilatı-Türkiye’de Siyasi ve Sosyal Hayata Etkileri*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

YILMAZ, Ömer, “Misyonerlik Faaliyetleri ve Misyonerliğin Teopolitik Boyutları”, *Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2018, s. 60-83.

YILMAZ, Ömer, *Alman Mistik Düşüncesi*, İnsan Yayınları, Ankara, 2011.

YÜCEL, İdris, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board’ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.

İnternet Kaynakları

<https://www.iranicaonline.org/articles/movses-xorenaci>: Erişim Tarihi 10.10.2023

(<https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harput-ovasi/egitim-ve-spor/okullar1bolum.html>)

(<https://website.robcol.k12.tr/en/about-rc/history>)

(<https://pontosworld.com/index.php/photos/pontus/598-anatolia-college-merzifon>)

(<https://www.youtube.com/watch?v=N4qgUmM8Lgk>)

(<http://www.levantineheritage.com/antep.htm>)

(<https://tr.pinterest.com/pin/362962051224343722/visual-search/?x=16&y=16&w=532&h=379.015&cropSource=6>)

(<https://www.uaa.k12.tr/Icerik/okulumuzun-tarihcesi/256/>),

(<https://www.rhodesianstudycircle.org.uk/the-american-Board-mission/>)

EKLER

Ek-1 Fırat (Harput Koleji)

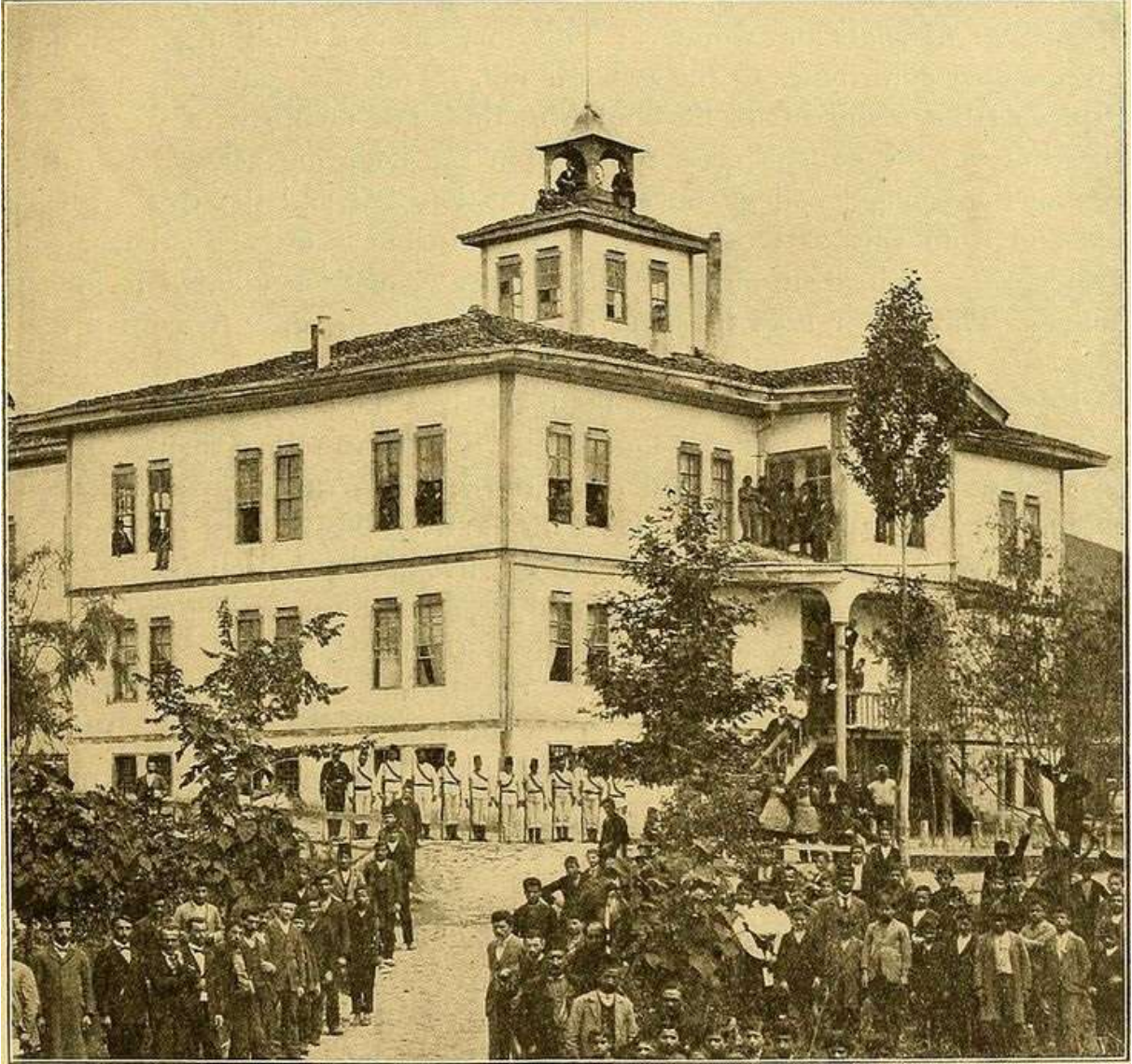
Fırat (Harput) Koleji kaynak (<https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harput-ovasi/egitim-ve-spor/okullar1bolum.html>)

Ek-2 Robert Koleji

Robert Koleji kaynak (<https://website.robcol.k12.tr/en/about-rc/history>)

Ek-3 Merzifon Amerikan Koleji

Merzifon Amerikan koleji kaynak (<https://pontosworld.com/index.php/photos/pontus/598-anatolia-college-merzifon>)

Ek-4 Tarsus Amerikan Koleji

Tarsus Amerikan Koleji Kaynak (<https://www.youtube.com/watch?v=N4qgUmM8Lgk>)

Ek-5 Antep Amerikan Koleji

Antep Amerikan koleji kaynak (<http://www.levantineheritage.com/antep.htm>)

Ek-6 Merkezi Türkiye Kız Koleji (Maraş)

Merkezi Türkiye Kız Koleji Maraş Kaynak (<https://tr.pinterest.com/pin/362962051224343722/visual-search/?x=16&y=16&w=532&h=379.015&cropSource=6>)

Ek-7 İstanbul Amerikan Kız Koleji

İstanbul Amerikan kız koleji kaynak(<https://www.uaa.k12.tr/Icerik/okulumuzun-tarihcesi/256/>)

Ek-8 Misyon Okulu Girişimcilik Sertifikası

Misyon okulu girişimcilik sertifikası kaynak (<https://www.rhodesianstudycircle.org.uk/the-american-Board-mission/>)